

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofredacteur)
Barbara Bulckaert Loes Heiligers
Marie-Christine Engels Nina Kuin
Lonneke Geerlings Laura Nys
Irene Geerts Jonas Roelens

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Lonneke Geerlings (Historica)
a.j.m.geerlings@vu.nl
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH)

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbers van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: VvG, Ellen Boonstra

Foto omslag: Jacoba van Tongeren geschilderd door Max Nauta, (1896-1957), 1945.

In dit nummer

/ Tweede Wereldoorlog /

- 3 De memoires en herinneringen van Jacoba van Tongeren (1903-1967) onder de loep
Antia Wiersma

/ Tweede Wereldoorlog /

- 9 'Foute vrouwen'. De motieven van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance voor het oostfront
Sietske van der Veen

/ Genderview /

- 15 Dawn Skorczewski: "The world stage gets played out in the individual family."
Lonneke Geerlings en Greetje Bijl

/ Twintigste eeuw /

- 19 Bestsellers van de heroïne-epidemie. Hoe Christiane F., Floortje Bloem en De moeder van David S. Nederland lieten zien wat heroïneverslaafde meisjes en jongens waren
Irene Geerts

/ Twintigste eeuw /

- 25 De betekenis van de opdracht Huis 1913 voor het latere werk van Margaret Staal-Kropholler
Liza van Kuik

/ Zestiende eeuw /

- 30 Wezen, weduwes en weduwnaars. De voogdij in het zestiende-eeuwse Antwerpen
Kaat Cappelle

/ VVG /

- 36 Jaarverslag VVG 2017
Margrit van der Steen

/ Recensie /

- 37 Biografie van Trien de Haan, een revolutionair-socialistische feministe uit West-Friesland
Lonneke Geerlings
39 Reflecties op een queer kunstgeschiedenis: Queer British Art, 1861-1967
Thijs Dekeukeleire

Onder historicae

In deze *Historica* staan vrouwen centraal die bewust of onbewust hun eigen weg kozen in het leven. De eerste twee artikelen gaan over de Tweede Wereldoorlog. De vergeten verzetsheldin Jacoba van Tongeren zag haar rol als leidster van de Groep 2000 als een opdracht die vervuld moest worden. Antia Wiersma zoekt in de schrijfstijl van Jacoba van Tongeren een verklaring voor de vraag waarom historici haar tot nu toe over het hoofd hebben gezien. Volgens Wiersma zat er achter het handelen van Van Tongeren een bewuste keuze. Sietske van der Veen onderzoekt in haar artikel de motivatie van verpleegsters die dienst namen voor de Nederlandse Ambulance aan het oostfront. Na de oorlog werden zij beschouwd als 'foute vrouwen'. Zijzelf beriepen zich echter op hun roeping als verpleegster.

Dawn Skorczewski spreekt in haar interview met *Historica* over de 'unhistoric acts' van vrouwen in het verzet: zij moesten juist niet opvallen en ervoor zorgen dat alles normaal leek, zodat verzetsdaden konden worden gepleegd. Skorczewski begon haar wetenschappelijke carrière met onderzoek naar de Amerikaanse dichteres Anne Sexton, die in haar gedichten (on)verbloemd sprak over haar incestverleden en kan achteraf gezien worden als een vroege voorloper van de #MeToo-beweging. Irene Geerts analyseert de genderrollen in bestsellers over heroïneverslaafden uit begin jaren tachtig. Zij laat zien dat in deze verhalen vooral de nadruk werd gelegd op het feit dat de verslaafde meisjes zelf voor de heroïne hadden gekozen – een echo van het gedachtegoed van de tweede feministische golf – in tegenstelling tot schrikbeelden van morfineverslaafde vrouwen van rond 1900, die juist werden gebruikt om de feministes van toen in diskrediet te brengen.

Liza van Kuik laat zien hoezeer architecte Margaret Kropholler zich bewust was van haar positie als vrouw in een mannenberoep en hoe zij zich inzette om de stem van de (huis)vrouw door te laten klinken in haar ontwerpen van huizen. Als laatste onderzoekt Kaat Capelle de positie van de moeder in de voogdij in het Antwerpen van de zestiende eeuw en constateert zij dat die een relatief grote handelingsvrijheid bezat. Ook de redactie kwam deze keer voor een keuze te staan: en daarom leest u *Historica* nu op een nieuw formaat.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

De memoires en herinneringen van Jacoba van Tongeren (1903-1967) onder de loep

Er is een opdracht die vervuld moet worden

In juli 1945 bracht Jacoba van Tongeren, verzetsstrijdster en leidster van de Groep 2000, een bezoek aan Prins Bernhard op Paleis Het Loo. Tijdens die gelegenheid bood zij haar *Beknopt Verslag van Werkzaamheden van de Groep 2000* aan. Op de vraag van Prins Bernhard hoe zij als vrouw deze verzetsgroep had kunnen leiden, omdat zijn ervaring was "dat de oud-illegalen of lui zijn of een gemis aan discipline hebben", gaf Jacoba van Tongeren eerst een toelichting op de kerkelijke achtergrond van haar groep om vervolgens te antwoorden: "Immers onze groep is als het ware een groot gezin en hierdoor was voor mij een zeker moreel overwicht op misschien anders zware jongens mogelijk." Een en ander ontlokte Prins Bernhard vervolgens de opmerking: "In u zijn tien generaals verloren gegaan".¹

/ Antia Wiersma /

In 2017 maakte ik voor het eerst kennis met Jacoba van Tongeren (1903-1967) toen ik gevraagd werd de 4 mei-lezing te houden over vrouwen en verzet in het Amsterdamse stadsdeel De Baarsjes. Haar verhaal greep me en liet me niet meer los. Gedurende de Tweede Wereldoorlog leidde zij de verzetsgroep genaamd Hervormde Groep 2000. Direct na de oorlog schreef zij een *Beknopt Historisch Verslag* waarin zij zakelijk verhaalde over de vele activiteiten van haar verzetsgroep en summier haar eigen rol beschreef. In de jaren zestig van de vorige eeuw gaf zij enkele interviews aan landelijke media en schreef haar memoires in briefvorm. Desondanks werd ze geen bekende verzetsvrouw, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Hannie Schaft, en verdween haar naam uit de collectieve herinnering. In 2015 publiceerde haar neef, Paul van Tongeren, haar herontdekte memoires en voorzag deze van commentaar. Dat boek én de vele publicitaire activiteiten erom heen, maken dat de naam van Jacoba van Tongeren tegenwoordig bredere bekendheid geniet.

Onder moeilijke omstandigheden en met gevaar voor eigen leven bouwde Jacoba van Tongeren gedurende de oorlogsjaren een effectief verzetsapparaat op en redde zij velen het leven. Ik vroeg me af hoe het mogelijk was dat deze vrouw zolang relatief onbekend gebleven is, ondanks alle aandacht die er de afgelopen decennia is geweest voor vrouwen in de oorlog mede dankzij het baanbrekende werk van bijvoorbeeld Marjan Schwegman en Jolande Withuis.² Schwegman zegt hierover in het voorwoord van het boek uit

Jacoba van Tongeren, geschilderd door Max Nauta (1896-1957), 1945

2015: "Als ik nu teruglees wat ik in 1980 over het werk van Jacoba van Tongeren schreef, treft mij vooral dat ik destijds niet dieper inging op het bijzondere gegeven dat Groep 2000 door een vrouw werd geleid. Dit is des te opvallender, omdat mijn streven was de rol van vrouwen uit de schaduw van mannen te halen. [...] Achteraf bezien denk ik dat dit te maken heeft met de aard van haar verslag van de geschiedenis van Groep 2000. [...] Deze stijl van geschiedenis schrijven onttrekt de achterkant van het verhaal aan het zicht."³

In dit artikel wil ik de memoires die Jacoba van Tongeren schreef in de jaren zestig van de vorige eeuw en het *Beknopt* >>

Historisch Verslag van de werkzaamheden van Groep 2000 uit 1945, kritisch beschouwen om te begrijpen wat het in die schrijfstijl is, dat maakt zij zo lang uit het zicht van historici is gebleven.⁴ Tevens kijk ik naar de manier waarop Paul van Tongeren de context beschrijft waarin zijn tante opereerde en wat het effect van die beschrijving is in interactie met de woorden van Jacoba van Tongeren. Immers de manier waarop Paul van Tongeren de daden en motieven van zijn tante toelicht, heeft invloed op de manier waarop wij als lezers kijken naar Jacoba van Tongeren. Sue Lovell noemt deze interactie de (mis)representatie het ‘kwetsbare’ biografische subject dat door de reconstructie van haar leven, ontdaan wordt van haar eigen wil en waarop de biograaf zijn of haar eigen verlangens projecteert.⁵ Het doel van dit artikel is meer licht te werpen op de vraag welke narratieven Jacoba van Tongeren hanteerde en hoe de woorden van Paul van Tongeren die narratieven bevestigen of ontkennen. De basis voor deze analyse vormt Jill Ker Conway’s boek *When Memory Speaks. Reflections on Autobiography* uit 1998. Conway schetste de historische ontwikkeling van de autobiografie door de eeuwen heen en beschreef hoe vrouwen hun stem konden laten horen. In het vroege genre van de mystieke levensbeschouwingen waren de relatie tot God en de goddelijke verlichting het leidmotief. Vanaf de achttiende eeuw ontstond de romantische (auto)biografie en literatuur. Daarin ging het om de zoektocht van de heldin naar dé ware. Dat vormde de basis van het verhaal dat eindigde op het moment waarop deze ware gevonden was, met als gevolg dat vrouwenlevens complementair aan die van mannen waren. Tegenover deze romantische heldin stond het anti-type van de intrigante. Een vrouw die wel haar eigen lot in handen nam en daar naar handelde, maar die vrijwel altijd negatief beoordeeld werd. Halverwege de negentiende eeuw, onder invloed van het opkomende feminisme, ontstonden nieuwe varianten op de romantische heldin, de professionele heldin en de rebellerende heldin. Deze vrouwen handelden in het dagelijks leven actief, hadden ambities en streefden hun doelen na, maar beschreven hun handelen in de passieve vorm en gebruikten verhullend taalgebruik zodat hun levensbeschrijving viel binnen de geldende genderstereotypen in de samenleving en daarmee acceptabel waren voor hun publiek. Het gevolg was dat de indruk ontstond dat hun succes ‘hen was overkomen’. Conway stelde in haar boek dat we er zeker van kunnen zijn dat wanneer vrouwen zich verbergen achter deze passieve en verhullende vormen van beschrijven, ze actief gehandeld hebben volgens een voorbedacht en rationeel plan. Haar these roept de vraag op of deze vrouwen bewust deze verhullende narratieven toepasten, of dat er sprake is van een geïnternaliseerde code passend bij de geldende culturele en sociale opvattingen. Het antwoord op die vraag blijft veelal bij speculeren.⁶

Door allereerst kort haar leven tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de manier waarop zij betrokken raakte bij het verzet te schetsen, wil ik inzicht in haar achtergrond geven. Daarna volgt een toelichting op de Hervormde Groep 2000 waarvan Jacoba van Tongeren de leidster was om vervolgens de twee autobiografische bronnen, het *Beknopt Historisch Verslag* en haar memoires, en de toelichting door Paul van Tongeren op die bronnen, nader te analyseren.

Pasfoto Jacoba van Tongeren

Korte biografie

Jacoba van Tongeren werd geboren in 1903 en groeide de eerste jaren van haar leven op in Nederlands-Indië. Zij was het derde en jongste kind van Hermannus van Tongeren, genie-officier bij het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) en de onderwijzeres Jeanne Holle. Van haar vijfde tot haar dertiende woonde zij, zeer ongebruikelijk, alleen met haar vader in Atjeh waar hij bruggen aanlegde in het oerwoud terwijl haar moeder en oudere zus in Batavia woonden en haar oudere broer bij zijn grootouders in Nederland. Uit de memoires blijkt dat zij pas op latere leeftijd begreep dat zij een door haar moeder ongewenst kind was, wat veel voor haar verklaarde. In het oerwoud ging zij niet naar school maar onderrichte haar vader haar. Haar opvoeding was militair van aard zoals ook blijkt uit haar herinneringen aan haar jeugd. Die zijn doorspekt met militaire verwijzingen door het gebruik van woorden zoals ‘insubordinatie’, ‘plichtsverzuim’, ‘taptoe’, ‘Generaal’ en ‘krijgsraad’⁷. Terugkijkend in de jaren zestig van de vorige eeuw op haar vroege jeugdjaren schreef zij in haar memoires: “t Was alles gebod en verbod: Plicht! Hard? Misschien maar dan heb ik in die onvergetelijke jaren toch nooit gevoeld. Wel heb ik de tederheid gemist, de liefde van een moeder, de huiselijkheid en warmte van het gezinsleven. Mijn leven was een leerschool van de eerste jeugdjaren af.”⁸ Terug in Nederland ging het gezin, weer verenigd, wonen in Amsterdam waar Jacoba van Tongeren naar het gymnasium ging. Daar wreekte zich de jarenlange scheiding evenals het beperkte onderwijs en de andersoortige opvoeding die zij had genoten. Dat weerspiegelde zich onder andere in spanningen thuis en slechte cijfers op school met als gevolg dat zij mikpunt van spot was, thuis en in de klas. Haar middelbare schooltijd karakteriseerde ze als “voor mij

kwam de eenzaamheid na die dertien jaren. De eerste jaren in Holland.”⁹

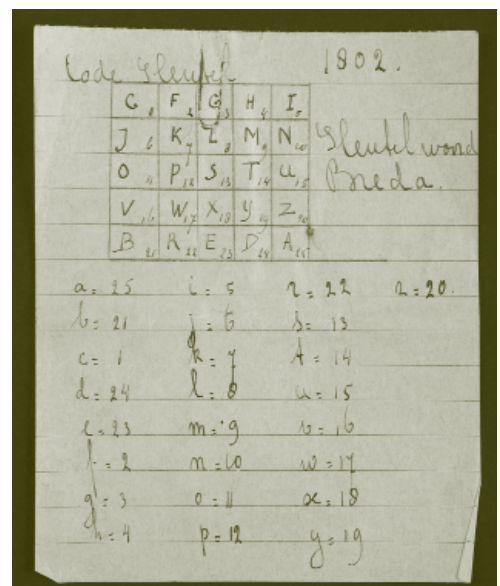
Aan het einde van de jaren twintig, na een opleiding tot verpleegster, werd Jacoba van Tongeren ziek. Zij kreeg een streptokokkeninfectie en was zeven jaar aan bed en huis gekluisterd. Halverwege de jaren dertig ging zij kuren in Amersfoort. Daar ontmoette Jacoba van Tongeren de verpleegster Nel Wateler met wie zij in Amsterdam ging samenwonen. In het *Beknopt Verslag* uit 1945 gebruikte Jacoba van Tongeren de neutrale beschrijving van ‘huisgenoot van 2000’ voor haar. Zij beschreef ook hoe Wateler als ‘propagandiste en voorvechtster’ van de Groep 2000 optrad en tegelijkertijd als poortwachter zorgde voor haar vriendin. “Geen dankbare taak overigens!”, schreef Jacoba van Tongeren. “Was echter haar houding niet zoo streng en consequent geweest, dan had dit zeker ook voor het werk zijn noodlottige gevolgen gehad, vooral in den eersten tijd, na het overlijden van mijn Vader, toen bij ons de deur platgelopen werd door adspirant onderduikers en illegale werkers, die allen meenden, dat ik als dochter van wijlen den Grootmeester, hen wel verder zou kunnen en willen helpen.”¹⁰ Paul van Tongeren schrijft verhullend dat de twee vriendinnen waren en expliciteert dat in een voetnoot als ‘levensgezinnen’. In haar memoires schreef Jacoba van Tongeren, naast feitelijke beschrijvingen van hun dagelijks leven, meerdere malen over haar gevoelens voor Nel Wateler. Woorden die Paul van Tongeren wel letterlijk citeert. Op een herdenkingsbijeenkomst vlak na de oorlog richtte zij zich tot haar met de volgende woorden: “Toch is het mij een behoefte je hier te zeggen hoezeer wij in deze jaren en door het werk onze levens samengegroeid zijn. Wij horen bij elkaar Nel, ondanks de vele schermutselingen die er dikwijls zijn. Jouw liefde heeft mijn leven een heel andere invulling geschonken dan ooit zonder jou mogelijk zou zijn geweest.”¹¹ Tot haar dood in 1967 heeft Jacoba van Tongeren samengeleefd met Nel Wateler.

Groep 2000

Direct na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in mei 1940 ondersteunde Jacoba van Tongeren haar vader in zijn illegale werkzaamheden die hij ontplooidde als grootmeester van de Orde van de Vrijmetselaren. Lou de Jong schrijft hierover in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*: “Mejuffrouw J.J. van Tongeren was een dochter van generaal Van Tongeren. [...] Haar vader was een van de eersten die de illegaliteit financieel gesteund had. [...] De generaal werd gearresteerd zonder opgaaf van redenen (oktober '40) en stierf in gevangenschap.”¹² Jacoba van Tongeren schreef zelf in haar memoires: “Dag na dag verwacht ik vader niet meer te treffen en telkens is er weer dat zwijgend, blijde weerzien. [...] Intussen vertelt vader mij wel eens iets over illegaal werk. Altijd zo terloops en schijnbaar nooit met opzet, maar toch doelbewust mij leidend

tot de voor mij beslissende stap.”¹³ Al snel na het uitbreken van de oorlog raakte ze ook betrokken bij de oprichting en uitgave van de jonge verzetskrant *Vrij Nederland*. Eind februari 1941 werd het grootste deel van deze verzetsgroep opgerold, de leden opgepakt en vastgezet door de Duitse bezetter. Dit einde van *Vrij Nederland* betekende tegelijkertijd het begin van de Groep 2000, die toen nog de Groep Zonder Naam heette. Deze groep richtte zich onder andere op hulp aan onderduikers.

Eind jaren dertig had Jacoba van Tongeren een baan als maatschappelijk werkster gekregen. Die baan werd gedurende de oorlog haar dekmantel. Onder de vlag en in dienst van de Hervormde Kerk bouwde Jacoba van Tongeren een goedlopende organisatie op die gedurende de hele oorlog onder meer onderduikers verzorgde, de voedselvoorziening gaande hield en ziekenzorg regelde. Financiering hiervoor kwam uit kapitaal van de Vrijmetselarij, dat via haar vader beschikbaar was gekomen, en van de Hervormde Kerk. Dat het werk niet zonder gevaar was, realiseerde Jacoba van Tongeren zich terdege, daarom ontwikkelde zij een code die haar groep en degenen die zij onder hun hoede hadden, beschermde. In het *Beknopt Historisch Verslag* uit 1945 schreef ze over de lessen van haar vader die haar tot de ontwikkeling van deze code brachten. “Zoo heeft hij mij onmiddellijk ingewijd in het gebruik van de militaire en andere codes. Iederen middag werden daar eenige uren aan gependend, en nog kort voor zijn arrestatie nam hij de hoofdzaken nog eens met mij door. [...] Eén ding stond echter vast: namen en adressen moesten verdwijnen!”¹⁴ Paul van Tongeren versterkt dit door in de toelichting bij de memoires expliciet een deel van de eer voor het ontwikkelen van die code toe te laten vallen aan haar vader: “Ze herinnert zich een van haar vaders stelregels: geen risico op risico stapelen. [...] Ze herinnert zich de lessen van haar vader en de militaire veiligheidsbeginselen die haar heeft bijgebracht. Dan komt ze op een idee dat de Groep 2000 veiliger door de oorlog zal loodsen: de code.”¹⁵ >>

De Codesleutel

Zelf beriep Jacoba van Tongeren zich op goddelijke voorziening, niet op haar eigen intellect en schreef in haar memoires: “Ik zit in het Vondelpark en denk na. In Gods vrije natuur kan ik altijd beter nadenken. Woord-letter. Letters-cijfers. Cijfers die letters en letters die cijfers hadden moeten zijn. [...] Er trekt een lach over dit gerimpelde voorhoofd. God heeft de zorgen weggevaagd.” De code, die de letters van het alfabet omzette in cijfers, werd consequent toegepast. Alle medewerkers kregen een code, alle onderduikers ook evenals de wijken van Amsterdam waar de groep actief was. Onderling spraken de leden van de Groep 2000 elkaar aan met hun code en niet met hun naam. Volgens Paul van Tongeren is het een van de redenen waarom na de oorlog de Groep 2000 relatief onbekend is gebleven.

In het najaar van 1944, toen er vanuit Londen aangedrongen werd op nauwere samenwerking tussen de verschillende verzetsgroepen, was er sprake van een fusie tussen de Vrij Nederland-groep onder leiding van Henk van Randwijk en de Groep 2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren. Deze voorgenomen fusie leidde tot een machtsstrijd tussen Van Randwijk en Van Tongeren waarbij haar sekse tegen haar gebruikt werd. In haar memoires gaf ze een aantal sprekende voorbeelden hiervan. Een van de meest expliciete verwijzingen naar de weerstand tegen haar sekse kwam van een van haar mannelijke medewerkers. Hij vertelde haar over een vergadering van knokploegleiders waar werd besloten Jacoba van Tongeren uit haar

functie te ontheffen omdat ze een vrouw was want “voor een vrouw was geen plaats in de leiding van het verzet.”¹⁶ Uiteindelijk ging die fusie niet door en eindigde de oorlog in mei 1945. Na de oorlog werd Jacoba van Tongeren wederom ziek en dat bleef zij tot het einde van haar leven.

Beknopt Historisch Verslag

Al vrij snel na de Tweede Wereldoorlog verschenen er verschillende publicaties van de hand van mannelijke verzetsstrijders zoals *In de Schaduw van gisteren* door Henk van Randwijk. Hierin bezongen zij hun heldendaden en beschreven hun beproevingen om uiteindelijk, dankzij hun morele kracht en moed het kwaad te overwinnen. Deze verhalen staan in de traditie van levensverhalen van helden zoals die vanaf de klassieke oudheid opgetekend zijn. De mannelijke held maakt een reis waarin hij de nodige beproevingen moet overwinnen om te kunnen zegevieren. Het zakelijk geschreven *Beknopt Historisch Verslag* van de Groep 2000, dat Jacoba van Tongeren in de zomer van 1945 schreef, staat hiermee in contrast. Niet alleen staat er op de kaft vermeld ‘niet voor publicatie bestemd’, tevens legde zij vooral nadruk op de activiteiten van de groep als geheel en slechts incidenteel op haar eigen rol als leider. “Grote bewondering heb ik in dit opzicht voor allen, die in dit verband hebben medegewerkt. Ieder, op zijn eigen verantwoordelijken post, heeft met doodsverachting gevochten voor de belangen van Groep 2000 en daarmee voor velen, die van ons afhankelijk waren.” Wanneer zij haar leiderschap beschreef, deed ze dat vooral in de passieve vorm. “Wat mijzelf betreft, – slechts een grote dankbaarheid vervult mij, omdat ik van den oorsprong af dit werk heb mogen meemaken. De laatste jaren, sinds de algehele leiding van de Groep bij mij berustte, heb ik de verantwoording wel eens als te groot gevoeld. Anderzijds wist ik, mij er niet aan te mogen onttrekken.”¹⁷ Het is in het verslag duidelijk dat het succes van de groep als geheel belangrijker voor haar was dan haar individuele bijdrage. Ook deze manier van verwoorden past in de traditie van het optekenen van levensverhalen zoals Conway die typeerde. Tot de tweede feministische golf werden vrouwenlevens beschouwd als aanvullend op dat van mannen en daarom is het niet verwonderlijk dat vrouwen in verhullende termen spraken over hun eigenstandige rol. Echter, met Conway, zou ik willen betogen dat we er zeker van kunnen zijn dat achter deze verhullende vorm van schrijven een rationeel plan en actief handelen door Jacoba van Tongeren schuilde. Paul van Tongeren noemt het uniek dat een vrouw een verzetsgroep opricht en vijf jaar leidt en verwijst tegelijkertijd naar haar vrouw-zijn als verklaring. Met andere woorden haar vrouw-zijn is tegelijkertijd de reden van haar leiderschapsrol, maar ook van haar in vergetelheid geraken na de oorlog.

Brieven aan dominee Klamer

Jacobica van Tongeren schreef haar memoires aan het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw in de vorm van brieven aan omroepastor Klamer. Directe aanleiding was het volledig ontbreken van enige verwijzing naar Groep 2000 in

Jacobica van Tongeren (rechts)
en Nel Wateler (links), jaren zestig

de televisieserie over de Tweede Wereldoorlog gebaseerd op het onderzoek en de boeken van dr. Lou de Jong. Naar het waarom daarvan is het speculeren. Tevens gaf ze een interview aan dagblad *Trouw* dat op 22 mei 1965 gepubliceerd werd. Uit het krantenartikel bleek dat Jacoba van Tongeren “vindt dat zij niet langer kan zwijgen ondanks de afspraak die de groep bij haar uiteenvallen na de oorlog maakte om geen ruchtbaarheid te geven aan wat de tachtig leden in vijf zware bezettingsjaren hebben gedaan.”¹⁸ Doel van die memoires was niet alleen de zichtbaarheid van de Groep 2000 te vergroten, maar ook wat Roy Pascal in *Design and Truth in Autobiography* (1960) de poging van de auteur noemde om “betekenis aan zijn leven te geven door de relatie tussen het zelf en de wereld te leggen”.¹⁹ Jacoba van Tongeren had deze behoefte ook. “Het is niet mogelijk te weten wie 2000 was en wie ik nu ben zonder de voorgeschiedenis te kennen”²⁰, schreef ze in haar memoires.

De bron voor die memoires vormden niet alleen haar geheugen²¹ maar vooral ook haar dagboeken die zij vanaf haar middelbare schooltijd had bijgehouden. Daarin schreef ze, aldus Paul van Tongeren, haar gevoelens, innerlijke strijd en twijfels op in de vorm van gesprekken tot God. Die ‘dagboekgesprekken’ zag ze zelf als haar manier van bidden én de manier om met zichzelf in het reine te komen. Het duidelijkst komt dit naar voren in de passages waarin zij haar gevoelens voor de getrouwde dominee Bernhard Aris beschreef. “Er is alleen dit vreemde dat ik mij bewust word, dat het voor mij vast staat dat mijn Heer mij hierin iets te zeggen heeft. Wat – begrijp ik niet. [...] en ik maak er een open gesprek van met mijn Heer. Neen, ik ben geen heilige, zelfs geen bijzonder sterk of goed mens, maar mijn Heer heeft mij de kracht van het gebed gegeven.” Waarna zij tot de conclusie kwam dat zij hem “lief heeft met heel haar hart maar hem niet begeert”.²² Deze beschrijving doet sterk denken aan de mystieke levensbeschrijvingen van vrouwen in de middeleeuwen waarin ervaringen van goddelijke verlichting zijn vastgelegd. Ook Jacoba van Tongeren ervoer goddelijke verlichting die haar wijsheid en kracht gaf en haar er, in dit geval, bovendien van weerhield een getrouwde man te ‘begeren’.

In de brieven aan dominee Klamer beschreef Jacoba van Tongeren hoe zij tot haar verzetswerk was gekomen. “Vanaf het eerste moment dat de bommen op Schiphol neerregen en dat ik voor vader sta, sta ik daar in opdracht. Alles wat ik doe en wat ik onderneem, doe ik voor vader, in verantwoordelijkheid aan hem. [...] De generaalsdochter die punctueel de bevelen van de generaal heeft uit te voeren: dit hierheen, dat daarheen.”²³ Opvallend in dit citaat is dat zij terugviel op het militaire taalgebruik dat zij ook gebruikte in haar beschrijving van haar jeugd en haar relatie met haar vader. Uit deze verklaring blijkt dat de drijvende kracht achter haar betrokkenheid haar vader was, die haar als een echte generaal bevelen gaf die zij slechts kon opvolgen, een niet zelfverkozen roeping. Deze manier van verklaren verhult echter haar eigen wil en eigenstandige rol. Ironisch genoeg werd Jacoba van Tongeren zelf ook ‘generaal’ genoemd door haar onderschikten. Iets wat zij nam “met een lach en scherts” maar wat haar altijd “hoe ongewild ook, ergens pijn deed”. Paul

Introductie van het herdenkingsalbum uit 1965 in het handschrift van Jacoba van Tongeren.

van Tongeren typeert haar als “een vrouw met de stoere uitstraling van een leider die ook kan en wil liefhebben” en bevestigt daarmee haar vrouwelijkheid en verzacht de door haar ongewenste mannelijke betiteling van generaal.²⁴

Jacoba van Tongeren hanteerde consequent de passieve vorm in zowel haar *Beknopt Historisch Verslag* als in haar memoires. Het duidelijkst komt dit tot uitdrukking in de beschrijving van haar eerste confrontatie in september 1944 met Henk van Randwijk, bekend onder de schuilnaam Sjoerd van Vliet. “Sjoerd is een beetje verbaasd een eenvoudige maatschappelijk werker aan te treffen [...] geen ‘oude rot in ’t verzet’, maar een bewogen vrouw. Bewogen met het leed der wereld dat van alle kanten op haar aanstormt. Mijn hemel hoe presteert u het om hier illegaliteit te bedrijven en dan nog wel zo dat ik naar u verwezen word als naar een soort duivelskunstenaars?” “Dat doe ik ook niet, ik bedrijf niets maar ’t komt naar mij toe. Er komt ook geen duivelskunst aan te pas, want het gaat vanzelf. Van ’t een komt het ander. Heel gewoon dus.”²⁵ Om haar handelen acceptabel te maken voor Henk van Randwijk en de andere leiders van het >>

verzet gebruikte Jacoba van Tongeren zinsneden als ‘ik bedrijf niets’, ‘het gaat vanzelf’ en ‘van t een komt het ander’. Met andere woorden zij handelde niet actief maar slechts in reactie op de ontwikkelingen. Daarnaast zag Jacoba van Tongeren zich, zoals passend in de tijdgeest, als een ‘maatschappelijke moeder’, die altijd verzorgend, troostend en voedend was. Dat gaf haar de mogelijkheid om de leiding te nemen over een groep mannen zonder repercussies. Paul van Tongeren stelt dat het “juist het vrouw-zijn is dat van Jacoba de leider maakt die in de verschrikkingen van de oorlog nodig blijkt te zijn” en bekrachtigt hiermee wederom haar woorden. Jacoba van Tongeren benoemde vaak haar vrouw-zijn en haar maatschappelijke moederrol in relatie tot haar verzetswerk, met als een van de sprekendste voorbeelden: “Ook in mijn werk als leidster heb ik mij altijd vrouw geweten en getracht dit onder alle omstandigheden te blijven. [...] Als leidster natuurlijk op mijn post. Daar hoorde ik maar voor mijn jongens was ik de toevlucht in nood. [...] de vrouw (bijna zou ik zeggen: de moeder) die opving, die troostte, die luisterde.”²⁶ Het stelde haar in staat zichzelf en haar activiteiten te beschrijven en te rechtvaardigen.

Conclusie

Jacob van Tongeren gebruikte een repertoire van narratieven die vrouwen door de eeuwen heen hebben gehanteerd om hun ambities, handelen en leven te verklaren en in context te plaatsen zonder als actief handelend persoon over te komen. Paul van Tongeren, in zijn toelichtingen op haar memoires, valt herhaaldelijk in de valkuil van haar repertoire wanneer hij haar handelen toelicht en bevestigt daardoor onbewust haar passieve manier van beschrijven. Haar relatie tot God en de door hem ingegeven verlichting van haar gemoed gaven in tijden van persoonlijke nood de doorslag. Opdrachten van haar vader en ongrijpbare factoren zoals het lot en de voorzienigheid, hadden haar verkozen tot het leiden van een verzetsgroep en tot slot zag ze zichzelf bovenal als een moeder waardoor ze haar gezag over een grote groep mannen wist te vestigen. Hoewel ze in haar memoires een aantal keer haar leiderschapsrol ten volle erkende, “Ik was leidster, dus ik oefende gezag en droeg verantwoordelijkheid”, nuanceerde ze dit veelal gelijk, “maar ik wist mij op die post gesteld en daardoor alleen heb ik het al die jaren kunnen volhouden.”²⁷ Mede dankzij dit repertoire is het dat haar rol zo lang onderbelicht is gebleven, ook bij historici die de afgelopen decennia onderzoek naar de actieve rol van vrouwen in de oorlog hebben gedaan. Het vereist actief tussen de regels door lezen om haar rol ten volle te kunnen zien. //

Noten:

- ¹ P. van Tongeren, *Jacob van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)* (Soesterberg 2015), 283.
- ² Voor meer informatie zie bijvoorbeeld: M. Schwegman, *De wapens van het verzet*. (Amsterdam 2016), A. van Ertvelde en R. Spijkerman, Genderinterview Marjan Schwegman, in: *Historica, tijdschrift voor vrouwengeschiedenis* 38 (2) (Amsterdam 2015), 30-34, E. Kloek, *101 vrouwen en de oorlog*. (Nijmegen 2015), E. Buchheim en R. Futselaar (red.), *Under Fire. Women and World War II*, Jaarboek Vrouwengeschiedenis 34. (Hilversum 2014), J. Withuis, *Drie vrouwen, een oorlog*. In: *ICODO info* 13 [2] (Amsterdam 1996), J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche*. (Amsterdam 1995), M. Bosch en C. van Eijl (red.), *Sekse en Oorlog*. Jaarboek

Vrouwengeschiedenis 15. (Amsterdam 1995) en M. Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisatie Nederland 1940-1945*. (Amsterdam 1979).

- ³ Van Tongeren, *Jacob*, 9.
- ⁴ Er zijn ook nog andere verklaringen waarom vrouwen zo lang uit het zicht van de geschiedenis van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gebleven. Een daarvan heeft te maken met de definitie van verzet. Lou de Jong definieerde verzet als het plegen van een actie in de publieke sfeer tegen de bezetter in georganiseerd verband (Deel 2, 223). Deze definitie werd leidend in de manier waarop er naar oorlog en verzet gekeken werd. Niet in de laatste plaats door de invloed die uitging van de goed bekeken televisieserie die hij in de jaren zestig presenteerde. Vrouwen verrichtten veelal andere taken in het verzet zoals koerieren, verzorging en onderduik, en dat werk werd minder hoog aangeslagen en gezien als ondersteunend aan het door mannen gepleegde verzet. Door de historische blik te verbreden en de infrastructuur van het verzet te bestuderen, is de afgelopen decennia duidelijk geworden welke rollen mannen en vrouwen vervulden en hoe die rollen elkaar aanvulden en ondersteunden. Zie ook: A. Wiersma, *Jacob van Tongeren en de rol van de vrouw in het verzet*. In: G. Harinck, *TerLezing 12*. Kerk, Vrouw, Verzet. Jacob van Tongeren 1967-2017 (Amsterdam 2017).
- ⁵ S. Lovell, *Seductive Whisperings: Memory, Desire and Agency in Auto/biography*. In: *thirdspace*, volume four issue two. (Stanford 2005), 32-44.
- ⁶ J. Ker Conway, *When Memory Speaks. Reflections on Autobiography* (New York 1998). Voor meer informatie over (auto)biografieën zie ook: J. Burr Margadent (red.), *The New Biography. Performing Femininity in Nineteenth-Century France*. (Berkeley, Los Angeles, Londen 2000), S. Mayer, K. Dias & J. Tallentire (red.), *thirdspace, Special issue on the interfaces of auto/biography: fiction – memory – history*. Volume four issue two. (Stanford 2005) en M. Lindström Brock, *Writing Feminist Lives* (Oxford 2016)
- ⁷ Van Tongeren, *Jacob*, 40, 54, 55, 56, 59.
- ⁸ Van Tongeren, *Jacob*, 45.
- ⁹ Van Tongeren, *Jacob*, 51.
- ¹⁰ *Beknopt Historisch Verslag van de Werkzaamheden van de Groep 2000*, 36. Download van NIOD d.d. 16 oktober 2017.
- ¹¹ Van Tongeren, *Jacob*, 353. De liefdesrelatie is bevestigd door prof. dr. Annelies Knoppers, nicht van Nel Wateler, aan de auteur tijdens een gesprek op 14 september 2017.
- ¹² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. (Den Haag 1974), Deel 5, 395-396
- ¹³ Van Tongeren, *Jacob*, 117
- ¹⁴ *Beknopt Historisch Verslag*, 74
- ¹⁵ Van Tongeren, *Jacob*, 124-125.
- ¹⁶ Van Tongeren, *Jacob*, 245.
- ¹⁷ *Beknopt Historisch Verslag*, 24, 67.
- ¹⁸ Willem Smitt, ‘Zij kan niet langer zwijgen.’, in: *Dagblad Trouw*, 22 mei 1965, 12. Geraadpleegd op Delfpher.
- ¹⁹ Geciteerd in: Lindström Brock, *Writing Feminist Lives*, 21.
- ²⁰ Van Tongeren, *Jacob*, 38.
- ²¹ Eenmaal schreef Jacoba van Tongeren over de betrouwbaarheid van haar herinneringen. Het betrof een incident in Atjeh waar haar vader een heldenrol had gespeeld aldus Jacoba van Tongeren. Ze schreef: “Zeg niet dat dit een door de herinnering vertekend beeld is. Dat is het niet. Ik heb het u doorgegeven zoals het daar toen waarlijk is geschied, [...] De enige die er over zweeg was vader. Al die anderen kwamen met hun gelijkkluidend verhaal.” Geciteerd in: Van Tongeren, *Jacob*, 50.
- ²² Van Tongeren, *Jacob*, 205.
- ²³ Van Tongeren, *Jacob*, 112.
- ²⁴ Van Tongeren, *Jacob*, 352.
- ²⁵ Van Tongeren, *Jacob*, 162-163.
- ²⁶ Van Tongeren, *Jacob*, 31-33.
- ²⁷ Van Tongeren, *Jacob*, 352.

Antia Wiersma (1968), is sinds 1 oktober 2017 directeur van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG). Hiervoor werkte zij als manager Collecties, Onderzoek & Advies bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. In die hoedanigheid heeft zij een aantal keren een lezing over Jacoba van Tongeren verzorgd. Antia.Wiersma@huygens.knaw.nl

* Met dank aan de promoclub van prof. dr. Mineke Bosch voor hun waardevolle adviezen en kritiek op eerdere versies

‘Foute’ vrouwen. De motieven van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance voor het oostfront, 1941-1944

“Dat was pas leven, dat komt slechts een maal”

Twintig Nederlandse verpleegsters verzamelden zich op zaterdag 30 mei 1942 op het Haagse station Staatsspoor. De eindbestemming van hun treinreis was Kiev in het toenmalige Rijkscommissariaat Oekraïne, waar zij met de zogeheten Nederlandse Ambulance Duitse en Nederlandse soldaten zouden verplegen die aan het oostfront vochten. In de daaropvolgende jaren reisden nog ruim tien zusters hen na. Toen deze vrouwen na de Duitse capitulatie terugkeerden naar Nederland, had hun eerdere uitgelaten stemming plaatsgemaakt voor verbittering en verdriet. In het kader van de bijzondere rechtspleging werden zij allemaal gerechtelijk gestraft voor hun keuze om mee te gaan met de aan de bezetter verbonden Ambulance. Wat had deze verpleegsters – bewust of onbewust – bewogen om zich bij deze organisatie aan te sluiten?¹

/ Sietske van der Veen /

De Nederlandse Ambulance voor het oostfront werd tijdens de Tweede Wereldoorlog onder druk van de Duitse bezetter en het Vrijwilligerslegioen Nederland uitgerust door het Nederlandse Rode Kruis (NRK). Dit gemobiliseerde veldlazaret (verplaatsbaar ziekenhuis) bood zo’n dertig Nederlandse verpleegsters kansen die zij als vrouwen in vreedstijd niet hadden gekend. Dankzij een positie bij de Ambulance verwierven de vrouwen relatieve zelfstandigheid en konden zij iets van de wereld zien; geen vanzelfsprekendheden voor de gemiddelde vrouw in die periode. Deze zusters sloten zich aan bij een organisatie die nauwe banden onderhield met de bezettingsmacht – een keuze die door de Nederlandse samenleving als ‘fout’ werd bestempeld. Hoewel zij slechts een klein deel vertegenwoordigden van het aantal Nederlanders dat vrijwillig hulp verleende aan de Duitsers, maken de mogelijke motieven die zij hadden voor hun keuze hen bijzonder interessant.²

De door de nazi’s gecreëerde (professionele) kansen³ voor vrouwen als zusters van de Nederlandse Ambulance – en hun daaruit voortvloeiende *scope for action*⁴ in de publieke sfeer – werden sterk bepaald door heersende ideeën over ‘typisch’ vrouwelijke genderrollen. Want hoewel het beroep van verpleegster inherent bestrijdt dat vrouwen onder het naziregime vooral de rol hadden van moeder en huisvrouw in de thuis-sfeer – wat in de historiografie lang werd aangenomen –, bevestigte het beroep wél het destijds heersende ideaal van de

vrouw als zorgend, dienend en ondergeschikt. In de eerste helft van de twintigste eeuw stond het verpleegstersberoep zelfs te boek als ware roeping.⁵

Het schrille contrast tussen de racistische nazi-ideologie en dat gevoel van roeping, zeker met betrekking tot de vermeende neutraliteit van het Rode Kruis, is intrigerend. Het Duitse Rode Kruis (DRK) was vanaf 1933 in toenemende mate genazificeerd. Vanaf 1937 hadden zusters van het DRK dienstplicht in het Duitse leger. Deze vrouwen waren zo-doende actieve getuigen van de nazimisdaden en soms zelf ook daders, zoals in *Aktion T4*, de sterilisatie en ‘euthanasie’ van mentaal en fysiek gehandicapten. De door de nazi’s gecreëerde parallelle wereld, waarin Duitse zusters hun beroep leerden associëren met raciale hygiëne, duidt wellicht op een bepaald soort gescheiden sfeer. Een nazistische medische sfeer in dat geval, waarin zowel mannen als vrouwen zich bewogen.⁶

Het is bekend dat Nederlandse vrouwen en meisjes als *Schwester-Helferin* (hulpverpleegster) voor het Duitse Rode Kruis naar Duitsland en de bezette gebieden zijn afgereisd. Daar werden zij geplaatst in ziekenhuizen, soms aan het front. Over hen is weinig geschreven, maar over de veel kleinere groep verpleegsters van de Nederlandse Ambulance – veelal gediplomeerd en geen jonge meisjes meer – zo mogelijk nog minder. De meeste auteurs die in de afgelopen de- >>

De verpleegsters van de Nederlandse Ambulance worden in Den Haag uitgezwaaid door luitenant-generaal Hendrik Seyffardt van het Vrijwilligerslegioen Nederland, die hen een telegram van NSB-leider Anton Mussert voorleest.

Bron: N.V. Polygoon (Beeldbank WO2 - NIOD, 36972)

decennia publiceerden over de vrouwelijke betrokkenheid bij het naziregime, schreven over Duitse vrouwen. Recent gepubliceerde werken over de rol van het Nederlandse Rode Kruis in oorlogstijd handelen slechts over de keuzes van het hoofdbestuur.⁷

In dit artikel analyseer ik de motieven van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance. Hiermee poog ik een bijdrage te leveren aan het onderzoek naar gedrag van Nederlandse vrouwen onder de Duitse bezetting, en van de mogelijkheden en beperkingen van de maatschappij waarin zij leefden. Mijn voornaamste primaire bronmateriaal betreft dossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) en aanverwante archieven in het Nationaal Archief in Den Haag. Deze dossiers kwamen tot stand tijdens de naoorlogse bijzondere rechtspleging, waarbij ‘politieke delinquenten’ werden vervolgd. Ik had inzage in de dossiers van vijftien verpleegsters en in die van hun eventuele echtgenoten, die vaak ook in aanraking waren gekomen met de bijzondere rechtspleging.⁸ Om de privacy van deze inmiddels overleden personen en hun nabestaanden te waarborgen zijn familienamen bij dossiernummers in de noten weggelaten.

“Vriend en vijand hebben hulp nodig”

Alle verpleegsters van de Nederlandse Ambulance van wie ik de dossiers inzage, hadden een NSB- of Duitsgezinde achtergrond, zo blijkt uit lidmaatschapskaarten van nationaalsocialistische organisaties, foto’s, correspondentie, getuigenverklaringen en processen-verbaal. In de zomer van 1941 hoorden zij voor het eerst over de beoogde oprichting en uitzending van een Nederlands veldziekenhuis voor het oostfront, toen de eerste oproepen voor personeel uitgingen. Nationaalsocialistische en andere kranten en bladen, het *Polygoonjournaal*, affiches en folders en instanties als de Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO), het Medisch Front en de Weerbaarheidsafdeling van de NSB werden gebruikt om personeel te werven en geld in te zamelen. De naamsbekendheid van het lazaret in wording was hiermee aanzienlijk, zeker in nationaalsocialistische kringen.

Hoewel de Nederlandse Ambulance via diverse kanalen duidelijk werd aangemerkt als instrument voor het Vrijwilligerslegioen Nederland, werd het tegelijkertijd beschreven als directe opvolger van eerdere ambulances van het Nederlandse Rode Kruis die in voorgaande decennia naar oorlogsgebieden als Abessinië (het huidige Ethiopië) en Finland waren gegaan. De vermeende neutraliteit werd stevast benadrukt: “Vriend en vijand hebben hulp nodig”. Maar hoewel het NRK zorgde voor de uitrusting, was de oprichting van de Ambulance een verzoek geweest van het Vrijwilligerslegioen Nederland. Na aanvankelijke weigering had het bestuur van het NRK, destijds zelf een organisatie met een sterk gemilitariseerd karakter, hieraan gehoor gegeven. Werving en uitzending van het personeel werden geregeld door het Vrijwilligerslegioen. Materieel en personeel werden in de loop van de oorlog in toenemende mate geïncorporeerd in het Duitse leger.⁹

Meerdere verpleegsters van de Nederlandse Ambulance waren niet in het bezit van een A-diploma (algemene) ziekenverpleging, eigenlijk een vereiste. Ook waren verschillen-

de vrouwen ouder dan veertig jaar, hoewel daar de leeftijdsgrens lag. Deze feiten en herhaaldelijke wervingsberichten suggereren dat het niet zo gemakkelijk was om verpleegsters te vinden, alle propagandaberichten ten spijt. Het potentiële personeel zat bovendien voortdurend in onzekerheid over de uitzending, die lang op zich liet wachten. Enkele verpleegsters meldden zich in de tussentijd bij het Duitse Rode Kruis. Op basis van krantenartikelen en gerechtsdossiers schat ik het aantal vrouwen dat zich uiteindelijk aansloot bij de Ambulance op een dertigtal. Dit waren verpleegsters die veelal in de crisisjaren hun opleiding hadden voltooid en afkomstig waren uit de lagere sociale (midden)klassen. Velen hadden eerst andere, uiteenlopende banen gehad. Vrijwel alle vrouwen waren ongehuwd.¹⁰

In het interbellum gold een vrouwenberoep als verpleegster als een veiligere optie dan een vak waarin vrouwen concurrentie hadden van mannen. Verplegen gaf daarnaast sociaal aanzien. Het was een nobele, beschaafde betrekking met een sterk vrouwelijk imago, die werd gezien als een uitstekende voorbereiding op het huwelijk of, als dat er niet van kwam, een nuttige en gewaardeerde vervanging ervan. Voor vrouwen en meisjes uit de lagere sociale (midden)klassen betekende deze beroepskeuze ook een stijging op de sociale ladder. Meer gefortuneerden vonden een levensinvulling die paste bij hun afkomst. Dankzij een salaris en de aard van het werk vonden verpleegsters een betrekkelijk zelfstandig bestaan in de maatschappij. De (voor)opleidingseisen waren tamelijk bescheiden. Belangrijker dan vakkennis was karakter: eigenschappen als dienstbaarheid, plichtsbesef en inschikkelijkheid werden vanzelfsprekend geacht. Het verpleegsterschap zou tot in de jaren vijftig roeping boven beroep blijven, zowel vanuit religieus als vanuit ideologisch perspectief.

Nadelen waren er ook. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het verpleegstersberoep door vooruitgang in de medische wetenschap aan de ene kant volop in ontwikkeling, aan de andere kant stond het vakgebied nog met één been in de negentiende eeuw. Dit was te zien in de hiërarchische verhouding tussen arts en verpleegster: deze laatste was slechts ‘verlengde arm’ van de eerste, aan wie zij te allen tijde verantwoording moest afleggen. Ook onder het verplegend personeel zelf heerste een strenge pikorde van ongeschoolde krachten, leerling-verpleegsters, gediplomeerden en hoofdverpleegsters. Daarbij werden zusters consequent onderbetaald en was het werk zowel fysiek als geestelijk erg zwaar. De maatschappelijke zelfstandigheid was dan ook relatief. Aan het oostfront vervaagden echter de grenzen: tussen arts en verpleegster, tussen verplegend personeel onderling, maar ook tussen werken en (over)leven. Met een keuze voor de Nederlandse Ambulance verbreedden enkele tientallen Nederlandse verpleegsters in meerdere opzichten hun horizon.¹¹

“Hier vervullen Nederlandsche vrouwen opgewekt hun plicht”

De eerste standplaats van de Nederlandse Ambulance in Kiev lag een aanzienlijk stuk achter de frontlijnes, omdat het lazaret vanwege het vrouwelijk personeel niet direct aan het front mocht opereren. Meer dan tweehonderd mensen – Ne-

Bron: Nederlandse Ambulance / Nederlandse Rode Kruis (Beeldbank WO2: NIOD, 105437)

Affiche Nederlandse Ambulance voor het oostfront.

derlanders en enkele Russische (Oekraïense) dienstmeisjes en krijgsgevangenen – droegen hier de zorg over Duitse en Nederlandse soldaten en soms burgers of krijgsgevangenen. Het gros van de soldaten dat vanaf de hoofdverbandplaatsen naar de Ambulance werd gebracht, verbleef daar enkele weken. *Het Nationale Dagblad* meldde over de werkzaamheden van het personeel: “Hier vervullen Nederlandsche mannen en Nederlandsche vrouwen opgewekt hun plicht!”¹²

Dat de werkelijkheid niet zo gunstig was, laat zich raden. Toch werd de tijd in Kiev als een mooie tijd ervaren. In hun vrije uren zagen de verpleegsters wat van de omgeving, en met gewondentransporten reisden zij door heel bezet Europa. Wat zij precies zagen en wisten – bijvoorbeeld van de vernietigingskampen –, staat niet in hun dossiers. Wel zei een van hen na de oorlog dat zij “het Nationaal Socialisme van nabij meegemaakt” had en daardoor “bitter teleurgesteld” was geraakt. De intensieve samenwerking met het overige personeel, vooral met de artsen, leidde dikwijls tot amoureuze relaties. Toen de Nederlandse Ambulance in het najaar van 1943 door het oprukkende Rode Leger werd teruggedrongen naar Chelm in Polen, destijds het Generaal-Gouvernement, sloeg de stemming onder het personeel om. Het eerdere optimisme dat Duitsland de oorlog zou winnen, kwam onder druk te staan. Daarnaast vond men Chelm “maar een dood gat”.¹³

In mei of juni 1944 werd de Nederlandse Ambulance vanwege het westwaarts schuivende oostfront eerst naar Krakau

en daarna naar Berlijn gestuurd. In een anoniem interview vertelde een beveiligingsman van de Ambulance later dat hij in deze chaotische periode “vreselijke dingen” had gezien. Wat precies bleef onvermeld. In Berlijn kregen de meeste zusters eerst verlof. Aan het einde van de zomer werd hen verteld dat de Ambulance was opgeheven, waarna zij werden uitgezonden naar verschillende legeronderdelen onder de vlag van het Duitse Rode Kruis. Een aanzienlijk deel van hen werd geplaatst in Aaspere (Estland), bij het Derde SS-Pantzerkorps.¹⁴

Veel verpleegsters werkten tot de Duitse capitulatie voor het Duitse Rode Kruis en waren daarbij voortdurend op de vlucht voor de Russen. Niet iedereen overleefde de oorlog: een zuster stierf aan tyfus, een ander aan haar verwondingen na te zijn geraakt door een granaatscherf. In de loop van 1945 en 1946 kwamen de meeste vrouwen echter via Duitsland – waar zij soms nog verplicht voor de geallieerden werkten – in Nederland terecht, waar zij vaak lange tijd in afwachting zaten van een gerechtelijke straf in het kader van de bijzondere rechtspleging. Vrouwen die tijdens of vlak na de oorlog moeder waren geworden, werden niet of slechts zeer kort geïnterneerd. Want hoewel zij werden gezien als ‘fout’ – in het geval van hen die relaties hadden gehad met Duitsers of vermeende collaborateurs, als ‘gevallen’ en zelfs immoreel – was de heersende gedachte dat internering goed moederschap en een gezond gezinsleven in de weg zou staan.¹⁵

Op een zeker moment werden de meeste verpleegsters van de Nederlandse Ambulance op grond van artikel 1 van het Tribunaalbesluit 1944 voorwaardelijk buiten vervolging gesteld en uit internering vrijgelaten. Zij behoorden hiermee tot de zogenaamde ‘lichte gevallen’. Wel werden alle vrouwen in vrijwel dezelfde bewoordingen schuldig bevonden aan het verlenen van hulp aan de vijand en een verkeerde politieke gezindte. Als gevolg daarvan kregen zij allemaal min of meer dezelfde straffen: het verlies van een aantal burgerrechten (onder andere het kiesrecht) voor de duur van tien jaar, ondertoezichtstelling van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), financiële onderbeheerstelling van het Nederlands Beheersinstituut (NBI), een verplichte werkplek en woonplaats of een geldboete van enkele tientallen tot honderden guldens. In de proeftijd van enkele jaren werden de vrouwen geacht zich als ‘goed Nederlander’ te gedragen: zij mochten geen blijf geven van nationaalsocialistische sympathieën. In sommige gevallen raakten de zusters hun nationaliteit kwijt – werden zij ‘stateloos’ –, als werd geoordeeld dat zij in vreemde krijgsdienst waren getreden.¹⁶

Rond 1952 waren de bijzondere rechtspleging en de zuivering van politie en ambtenaren nagenoeg afgerond. De zusters van de Nederlandse Ambulance waren in deze periode druk bezig te re-integreren in de maatschappij met behulp van hun vrijwillige toezichthouders. De afkeer van ‘fout’, Duitsgezinden en NSB’ers, bleef echter lang bestaan. De vrouwen moesten allemaal te maken hebben gehad met (enige) antipathie en uitsluiting. Hun gerechtsdossiers maken hier evenwel geen melding van. De meesten keerden, geheel naar de vooruitgangsgedachte van de wederopbouw, redelijk snel weer terug in de (traditionele) genderrollen van verpleegster, huisvrouw en moeder.

>>

“Ik verheug mij toch, dat ik mocht meemaken, wat menige vrouw heelemaal niet leert kennen”

De Politieke Opsporingsdiensten (POD) en (vanaf 1946) Politieke Recherche Afdelingen (PRA) deden na de bevrijding onderzoek naar de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance. Ze werden vaak verschillende keren verhoord, en als getuigen werden echtgenoten, collega's, burens, huisgenoten en (schoon)familie opgeroepen. Als bewijsmateriaal golden zowel officiële documenten als persoonlijke getuigenissen. Getuigen waren waardevol omdat ze een beeld konden schetsen van de persoon achter de politieke (mis)dadens. Zo was het mogelijk, oordeelde de Nederlandse overheid, onderscheid te maken tussen mensen die fout waren geweest en mensen die fouten hadden gemaakt.¹⁷

Om de motieven van de verpleegsters te achterhalen, was tussen de regels doorlezen noodzakelijk. Naast een enkel waardevol egodocument, vormen processen-verbaal mijn voornaamste bronmateriaal. De naoorlogse wetenschap dat zij aan de ‘verkeerde kant’ van de geschiedenis hadden gestaan en daarvoor zouden worden gestraft, bepaalde wat de zusters zeiden vermoedelijk in hoge mate. Het is zeer waarschijnlijk dat zij niet meer zeiden dan strikt noodzakelijk was, dat ze sociaal wenselijke antwoorden gaven en bepaalde zaken verzwegen. Soms was het duidelijk dat ze zich probeerden te rechtvaardigen of dingen anders voorstelden, maar niet altijd. Daarnaast werden de verhoren deels opgetekend in juridische termen in plaats van letterlijke citaten. Om deze moeilijkheden deels weg te nemen – soms kan het antwoord liggen in wat impliciet is gebeven – baseer ik me niet alleen op wat de vrouwen zelf expliciet aangaven als motieven, maar ook op andere mogelijke beweegredenen die naar voren komen uit het beschikbare bronmateriaal. Wat hen precies bewoog om zich aan te melden, loopt ogenschijnlijk zeer uiteen. Waarschijnlijk is bijna altijd sprake geweest van meerdere beweegredenen.

Naar eigen zeggen was voor verreweg de meeste vrouwen – en dit was in het licht van de bijzondere rechtspleging ook geen ongunstige bewering – de kans om te verplegen de belangrijkste beweegreden. Vaak grepen zij die kans vanuit een idealistisch gevoel van roeping, zoals een 27-jarige ziekenverzorgster die in september 1946 tegen de PRA in interneringskamp Duinrust (Overveen) zei: “Ik ben [...] uitsluitend als verpleegster naar het Oostfront gegaan om de mensheid te dienen”. Regelmatig beriepen de vrouwen zich op de vermeende neutraliteit van het Rode Kruis, waarbij zij geen onderscheid maakten tussen de internationale, Duitse of Nederlandse tak. Een aantal sprak over gewenste deelname aan eerdere door het NRK uitgeruste veldlazareten. Zo schreef een 43-jarige verpleegster in november 1946 aan het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag: “Het [is] steeds myn vurige wensch geweest, eens [...] aan zo'n ambulance te mogen deelnemen”.¹⁸

Dit motief om te verplegen kon ook voortkomen uit meer praktische oogpunten. Zo zei een 36-jarige verpleegster tegen de Nijmeegse politie in mei 1946 dat haar keuze voor de Nederlandse Ambulance “een uiting van beroepsgevoel” was, “te meer daar de werkzaamheden in Nederland voor mij

waren afgelopen” en zij “iets te doen” moest hebben. Een ander, dertig jaar in augustus 1946 toen zij werd verhoord door de PRA te Hilversum, zei: “[Ik] wilde mijn kraamverpleegster diploma zien te halen, maar voor deze cursus moest ik twee jaar wachten, wat mij te lang was”. Door het geven van het verplegingsmotief grepen de vrouwen terug op hun toewijding aan het verpleegsterschap zelf, en beantwoordden zo aan het altruïstische imago van het beroep. Zij lieten het unieke, aan de bezetter gelieerde karakter van de Ambulance geheel buiten beschouwing en brachten hun keuze als in de lijn der verwachting.¹⁹

Zoals gezegd blijkt uit documenten in hun dossiers dat deze vrouwen lid waren van nationaalsocialistische organisaties als de NSB, de NSVO, de Nederlandse Volksdienst (NVD), de Nederlandse Oost Compagnie, de Nationale Jeugdstorm, de Nederlandse Arbeidsdienst en het Medisch Front. Zij lazen nationaalsocialistische lectuur als *Volk en Vaderland* en *De Zwarte Soldaat* en waren begunstiger van nationaalsocialistische initiatieven als de Winterhulp. Er is correspondentie bewaard gebleven waaruit hun politieke voorkeur eveneens spreekt, en getuigenverklaringen melden NSB- of Duitsgezindheid. De aanmelding voor de Nederlandse Ambulance kan een aantrekkelijke, voor de hand liggende stap zijn geweest, logisch voortvloeiende uit de politieke achtergrond van deze verpleegsters.²⁰

Desondanks benoemde slechts een enkeling – de verpleegster uit Hilversum – sympathie voor het nationaalsocialistische gedachtegoed als motief: “Ik was in dien tijd pró Duitsch, en ik ben [sic] toen besloten, mij op te geven voor het Vrijwilligers Legioen Nederland, Afdeling Ambulance”. De meesten zullen dergelijk idealisme het liefst hebben verzwegen of afgezwakt: een NSB- of Duitsgezinde achtergrond was an sich reden genoeg voor veroordeling. Antisemitisme kwam in de verhoren zelden ter sprake en werd door de paar vrouwen die ervan verdacht werden ontkend. Zij beweerden tegen de Jodenvervolgving te zijn geweest. Anticommunisme werd soms wel als beweegreden aangevoerd. Dit argument zou enerzijds beschouwd kunnen worden als een strategie: de naoorlogse context was immers ook de context van de opkomende Koude Oorlog. Anderzijds was een anticommunistische retoriek al aanwezig tijdens de oorlog, ook in de wervingsberichten voor de Nederlandse Ambulance. Een 31-jarige verpleegster verklaarde in november 1945 tegenover de Schiedamse POD dat ze in het communisme “een gevaar” had gezien.²¹

Omgang met militairen lijkt de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance ook aangetrokken te hebben. Veel zusters hadden eerder militairen verpleegd. Ook hadden de meeste vrouwen regelmatig contact met Duitse soldaten of Nederlandse vrijwilligers bij de *Waffen-SS*. Dat zij loyaal waren aan soldaten die hun leven wilden geven in de strijd in het algemeen, en aan hun verloofdes, vrienden en familieleden in het bijzonder, lijkt zeer waarschijnlijk. Een 41-jarige zuster beweerde in juni 1946 voor de PRA in De Bilt zelfs dat zij was overgehaald om mee te gaan door zo'n man (haar latere echtgenoot): “Doordat ik toen in kennis kwam met Dr. [...], welke op het punt stond naar het Oostfront te vertrekken, besloot ik om ook te gaan”. Zij is de enige die iets zei

wat raakt aan een ander mogelijk submotief voor de omgang met militairen: omdat het een ingang bood naar een wereld waarin vrije omgang met mannen meer geoorloofd was.²²

Nochtans was dit verlangen zelden een motief waar de vrouwen op wezen en er werd niet expliciet naar gevraagd. In deze periode zou een dergelijke beweegreden ‘onzedelijk’ worden geacht, en dat zou hun positie geen goed hebben gedaan. Wie dieper graaft in het bronmateriaal ziet echter in acties – meerdere vluchtige verlovings met en zwangerschappen van militairen, Duitse burgers en personeel van de Nederlandse Ambulance, en liefdevolle correspondentie met verschillende mannen – dat een verlangen naar (bepaalde) mannen voor de meesten wel kan hebben meegespeeld. Aan het oostfront werd de omgang tussen de seksen door andere regels bepaald dan in Nederland. De zusters moeten dit van tevoren op zijn minst hebben vermoed. De losse moraal aan het front zou er overigens voor zorgen dat enkelen in 1943 of 1944 werden aangesproken op vermeend ‘wangedrag’. Een arts die zelf zou trouwen met een zuster omdat ze zwanger raakte, wimpelde de beschuldigingen tegenover de legerleiding af met de bewering dat deze verpleegsters “wel iets meer aan de liefde [deden] dan strikt noodzakelijk”, maar dat het merendeel “zeer hard” werkte.²³

Nog een motief voor aansluiting bij de Nederlandse Ambulance – wellicht voor sommigen samenhangend met het voorgaande – lijkt een zucht naar avontuur te zijn geweest. Ook dit noemde geen van de zusters in een verhoor, maar een enkeling beschreef haar heimwee naar ten volste leven wel in een brief die onderschept werd: de verpleegster uit Hilversum, die als alleenstaande moeder uit de oorlog was gekomen. In het najaar van 1946 schreef zij: “Voor mij waren de

hoogtepunten KIEW, CHOLM [...] en wat er nog meer komt, kan nooit meer dezen glans hebben. Ik [...] verheug mij toch, dat ik mocht meemaken, wat menige vrouw heelemaal niet leert kennen. Ik was zoo gelukkig, zooals ik sindsdien niet meer geweest ben en ook niet meer word. Dat was pas leven, dat komt slechts een maal, dat komt niet meer terug”.²⁴

Deze vrouw werkte ook voor het Duitse Rode Kruis en had geprobeerd zich te melden voor de Nederlandse Oost Compagnie. Verpleegsters zoals zij, die koste wat kost naar het oostfront leken te willen gaan, kozen er soms voor om met andere organisaties mee te gaan toen het vertrek van de Nederlandse Ambulance uitbleef. De vrouw die in het communisme een gevaar had gezien, gaf aan in haar jeugd romantische boeken over zusters aan het front te hebben gelezen. Deze verpleegsters leken te hebben verlangd naar een zinvol, uniek en zelfs spannend bestaan, waarin zij dingen meemaakten die ze anders nooit hadden beleefd. Al voordat zij in Kiev en Chelm terechtkwamen, moet het voor hen glashelder zijn geweest dat het leven aan het front een stuk ‘opwindender’ zou zijn dan dat in Nederland.

Een beweegreden die eveneens niemand expliciet noemde, maar die wel kan hebben meegespeeld, was het recht op financiële en materiële vergoedingen. De zusters van de Nederlandse Ambulance gingen er meestal in salaris op vooruit, zij en hun families kregen extra levensmiddelenkaarten en brandstof, soms extra geldtoelages, en het recht op vrijstelling van de radio-inleveringsplicht. Dit waren zaken die voor ‘gewone’ Nederlanders niet binnen bereik lagen. Een positie bij de Ambulance was ook hierom aantrekkelijk – zeker voor vrouwen uit armere milieus. De ongediplomeerde verpleegster die zei slechts de lijdende mensheid te hebben gediend, schreef in november 1943 aan de *Fürsorgeoffizier* van de *Waffen-SS* in Den Bosch: “[Ik] hoop dat mijn ouders nu toch spoedig in het bezit van hun kolentoe wijzing zullen komen, [...] geloof dat het om deze tijd van het jaar toch wel wat kras is”. Mogelijk voerden de vrouwen zulk gewin niet op omdat het zelfzuchtig zou lijken. Verpleegwerk bleef liefdewerk, ook – misschien juist wel – in oorlogstijd.²⁵

Besluit

De ruim dertig verpleegsters die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog aanmeldten voor de Nederlandse Ambulance vormen voorbeelden van vrouwen die dankzij hun beroepsfunctie in de publieke sfeer – of nazistische medische sfeer – in verschillende, complexe (gender)rollen terechtkwamen. Zij ontsnapten aan de beperkingen van de Nederlandse patriarchale samenleving, en aan het (vaak slecht betaalde) werk in een hen meestal vijandelijk gezinde (werk)omgeving. Zij grepen de mogelijkheden aan om hun steentje bij te dragen aan het verspreiden van het nationaalsocialisme, het terugdringen van het communisme, en op een veel individueeler niveau het helpen van mannen wiens medesoldaten zij kenden als hun eigen broers, verloofdes en vrienden. Zij genoten van de (financiële en materiële) voordelen die

>>

Verpleegsters in Kiev, eerste standplaats van de Nederlandse Ambulance.

hun functie met zich meebracht, en van een ‘avontuurlijk’ leven ver van huis. Als verpleegsters verkregen zij een aanzienlijke *scope for action*: als meelopers, omstanders en (politieke) ‘daders’, als sympathisanten van een vijandelijk regime.

De persoonlijke beweegredenen van deze vrouwen om zich aan te sluiten bij een aan de bezetter gelieerde organisatie doen inzien dat niet alleen de uitzonderlijke omstandigheden van de oorlogsperiode bepalend waren voor hun keuze. Naast tijd, plaats en (politiek) milieu was ook hun beroepsfunctie van het grootste belang: hun zuster-zijn stelde hen immers in de gelegenheid soldaten te verplegen aan het oostfront. Gender als sociaal construct was daarbij zeker van invloed. Als verpleegster maakten zij vóór de oorlog op sociaal geaccepteerde wijze iets van hun leven. Door tijdens de oorlog voor de Nederlandse Ambulance te kiezen, werden zij radertjes in de Duitse oorlogsmachine, met alle – voorziene of onvoorziene – consequenties van dien. Na de oorlog werden zij vanwege hun sekse op een andere manier geïnterneerd en berecht dan ‘foute’ mannen.

De rol van verpleegster aan het front bracht deze vrouwen dan wel meer relatieve vrijheid, zelfstandigheid en mogelijkheden, toch bevestigde deze destijds heersende stereotiepe vrouwbeelden. Het ging immers om een uniek ‘vrouwelijke’ positie. In dat opzicht lijkt de situatie van deze verpleegsters op die van Duitse zusters onder het naziregime, naar wie meer onderzoek is gedaan. Het verschil is dat de zusters van de Nederlandse Ambulance zich vrijwillig aanmeldten voor dienst aan het oostfront, in tegenstelling tot Duitse Rode Kruis-verpleegsters, die minder keuze hadden. Ik meen dat de politieke overtuiging en omgeving van de Nederlandse verpleegsters hen in staat stelde om deze stap überhaupt te nemen. De andere beschreven beweegredenen konden wellicht voor elke Nederlandse verpleegster gelden, maar brachten niet zomaar Nederlandse vrouwen in beweging om de Duitse oorloginspanningen te steunen.

In hun verdediging in de processen-verbaal na de oorlog presenteerden de meeste verpleegsters van de Nederlandse Ambulance zichzelf het liefst als ‘slechts’ verpleegster en vrouw, als passief, meegevoerd door tijd, omgeving en omstandigheden. De bijzondere rechtspleging hanteerde zoals gezegd eveneens genderstereotypen. Moeders werden door de Nederlandse overheid minder streng gestraft, de vrouwen vonden hun bestemming in het huwelijk of wederom in de verpleging, geheel naar de normen van hun tijd. Maar hun beweegredenen om zich aan te melden voor de Ambulance waren wel degelijk óók politiek, en laten zien dat Nederlandse vrouwen onder de Duitse bezetting allerminst onwetend of passief waren, maar hun eigen (morele) keuzes maakten en daarvoor eigen verantwoordelijkheid droegen. ///

Noten:

- 1 Hoewel ik me ervan bewust ben dat zowel ‘verpleegster’ als ‘zuster’ archaische termen zijn, gebruik ik ze omdat ze destijds gangbaar waren om de onderzochte personen mee aan te duiden en zodat ik kan afwisselen in mijn woordgebruik.
- 2 E. Harvey, *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization* (New Haven/Londen 2003). C. Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (New York 1987).
- 3 Hoewel professionele ontwikkeling en emancipatie van vrouwen niet in de nazideologie pasten, vereiste de oorlogsvoering mobilisatie van vrouwelijke arbeidskrachten, ook uit de bezette gebieden.
- 4 De Duitse socioloog Christina Herkommer gebruikte de term *scope for action* voor

het eerst in de context van vrouwen onder het nationaalsocialisme, om het handlingspotentieel mee aan te duiden dat deze vrouwen hadden om in hun specifieke situatie (in)direct bij te dragen aan de doelstellingen van de nazi’s. C. Herkommer, ‘Women under National Socialism. Women’s scope for action and the issue of gender’, in: O. Jensen en C. Szejmann (red.), *Ordinary people as mass murderers. Perpetrators in comparative perspective* (New York 2008), 99-119.

- 5 A. Ebbinghaus, *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus*. Nördlingen, 1987. W. Lower, *Hitler’s furies. German women in the Nazi killing fields* (Londen 2013). B. McFarland-Icke, *Nurses in Nazi Germany. Moral choice in history* (Princeton 1999).
- 6 Ebbinghaus, *Opfer und Täterinnen*, Lower, *Hitler’s furies*. McFarland-Icke, *Nurses*.
- 7 L. van Bergen, ‘Immediately and with all available means. The Dutch Red Cross and the field hospital on behalf of the Netherlands Voluntary Legion in WWII’, *Medicine, Conflict and Survival*, 25 (2009), 78-93. L. van Bergen, ‘Barmhartig zijn. Wat is dat moeilijk. Het Nederlandsche Rode Kruis en de Tweede Wereldoorlog’, *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)*, 14 (2012), 240-253. R. Grüter, *Kwesties van leven en dood. Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2017). J. Krusemeijer, ‘Grensoverschrijdingen. Nederlandse vrouwen in het nazi-oosten’, *Historica* 3 (2015), 9-15. A. van Liempt en M. van Kooten, *Hier om te helpen. 150 jaar Nederlandse Rode Kruis* (Amsterdam 2017). Z. Matthée, *Verzwegen levens. Vrouwen uit een fout gezin* (Schoorl 2013). A. Sax, *Voor Vlaanderen, volk en Führer. De motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945* (Antwerpen 2012).
- 8 Met speciale dank aan Cees Kleijn, Jocelyn Krusemeijer, Stijn Reurs en Cecile aan de Stegge voor verschillende namen van verpleegsters van de Nederlandse Ambulance.
- 9 ‘Ambulance voor het Vrijwilligerslegioen Nederland’, *Het Volk*, 18 juli 1941. ‘Mede-deelingen van het Vrijwilligerslegioen Nederland’, *Het Vaderland*, 21 juli 1941.
- 10 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), inventarisnummer KA II – 1383 Nederlandsche Ambulance (1933-1945).
- 11 T. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen. Een historische analyse van een vrouwenberoep* (Lochem 1979), 106.
- 12 ‘De Nederlandsche ambulance aan het werk’, *Het Nationale Dagblad*, 10 oktober 1942.
- 13 Nationaal Archief (NA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inventarisnummers 19181 (z.j.), 94671 (1945-1952).
- 14 Auteur onbekend, ‘Laatste interview afgenomen in project “Erfgoed van de oorlog”’, *Bulletin van de Werkgroep Herinnering*, 25 (2010), 2-3.
- 15 H. Grevers, ‘Caught between chastity and depravity. Dutch and Belgian female collaborators after the Second World War’, *Yearbook of Women’s History*, 34 (2014), 113-126.
- 16 P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de ‘foute’ Nederlanders* (Houten 1989), 199-200.
- 17 H. Grevers, ‘“Enkel en alleen in dit geval”. Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland’, *BMGN - Low Countries Historical Review*, 124 (2009), 368-389.
- 18 NA, CABR, inventarisnummers 90555 (1945-1952), 109793 (1945-1952).
- 19 NA, CABR, inventarisnummers 26968 (1945-1952), 94313 (z.j.).
- 20 I. Tames, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Amsterdam 2013) 8-14, 344-347.
- 21 NA, CABR, inventarisnummers 94313 (z.j.), 98626 (1945-1952).
- 22 NA, CABR, inventarisnummers 26968 (1945-1952), 110366 (1945-1952).
- 23 J. Carlier, ‘“De wil tot weten” en de “list van de leugen”. Methodologische suggesties voor de historische kritiek van gerechtelijke bronnen met het oog op de studie van seksualiteitsbeleving *from below*’, *BTNG/RBHC*, 38 (2008), 297-322. NA, CABR, inventarisnummer 44947 (1945-1952).
- 24 NA, CABR, inventarisnummer 107076 (z.j.).
- 25 NA, CABR, inventarisnummer 109990 (z.j.).

Sietske van der Veen (1992) is historicus en journalist. Ze werkt als inhoudelijk projectmedewerker voor de Maand van de Geschiedenis en het Canonnetwerk (Nederlands Openluchtmuseum) en is daarnaast verbonden aan de tijdschriften *Historisch Nieuwsblad* en *Maarten!*. In 2018 verscheen haar eerste column voor Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis.

Contact: sietske92@hotmail.com

De afstudeerscriptie over de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance die Sietske van der Veen schreef voor haar master Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam is te vinden op scriptiesonline.uba.uva.nl.

Genderview Dawn Skorczewski

“The world stage gets played out in the individual family.”

Dawn M. Skorczewski is a professor of English at Brandeis University (Boston) and is currently a CLUE+ fellow at the Vrije Universiteit Amsterdam. Working from an interdisciplinary background, she applies approaches from psychoanalysis to literature and history. Gender is at the center of her research on transgenerational trauma and the Holocaust.

girl is a sleeping beauty, a cultural heroine *and* a victim of incest. Sexton represents incest as part of the paradigm of what it means to be a girl in western culture, but perhaps also a child in patriarchal culture, since boys are sexually abused as well. So, with this dissertation my life story and my interest in poetry came together. I started to make sense of my past, which I was completely unable to do until then. I learned how trauma can be transmitted from one generation into the next, sometimes even in the womb. A mother’s trauma invades the daughter’s body and is worn on the daughter’s body.

That sounds depressing.

It *is* depressing, but it is also liberating! My own experience was that I was so weighed down by something that I couldn’t articulate. Freud developed the idea of talking therapy – talking makes you feel better – and I think it does. I think that talking about and writing about it helped me transform this

/ Lonneke Geerlings & Greetje Bijl /

Can you tell us a little bit about yourself?

When I went to college I learned that I could read books that addressed life experiences and call that work. I thought that was amazing. I was going to Boston College, thinking I was going to become a doctor. But then I took English courses and I *loved* it! I especially loved poetry and close reading poetry. I thought that looking at a poem for an hour or writing a paper about it was just utterly satisfying.

As I read poetry and wrote about it, I was being shaped as an intellectual. At Rutgers University I thought that I would write my dissertation about women who ran away in Victorian literature, but I shifted to reading twentieth century poetry written by women. I asked myself: why did those girls run away from their fathers? And in my head popped the word ‘incest.’ I ended up writing a dissertation on representations on incest in twentieth century women’s poetry, focusing on the poets Anne Sexton, Sharon Olds, and Lucille Clifton.¹ Anne Sexton’s personal life history, her poetry and her therapy relate to each other. Sexton represented incest in many of her poems, but especially in ‘Briar Rose,’ a rewritten Sleeping Beauty story, which I reworked into an article for *Signs*.² “It’s not the prince at all, but my father, drunkenly bends over my bed, circling the abyss like a shark, my father thick upon me, like some sleeping jellyfish,” she writes. “What prison is this?” This imagery suggests that this little

experience into something else. So, I made art of my mother’s experience and I looked at art that was about it. Because the world stage gets played out in the individual family.

So that’s the beginning of my academic career. Now to come back to the *Signs* article on Anne Sexton. For over 25 years critics wrote about this poem but they never mentioned incest. They say it’s her Oedipus complex, or her Electra complex, they say it’s evidence of Sexton’s craziness, insanity. Or they simply ignore it. Or some, like literary critic Hel- >>

la Vendler, say this isn't the material poetry, this is not appropriate material.

Sexton was criticized for representing her personal experiences in poetry. She talked about menstruation and suicide and motherhood and incest, when people did not speak about those things. So, I trace the 25 years history of the responses to this poem and I looked at different discourses – the law, religion, psychiatry – and I showed how in each of these discourses there was also a suppression of attempt to talk about and represent sexual violence. Even Freud, in his first big study, argued that women who were hysterical were abused by a male relative, and that's why they were having these symptoms. When he gave this talk in Vienna he was booed off the stage. The all-male audience was furious that Freud would suggest that sexual abuse by men like them was the reason for these women's illnesses. So, Freud changed his mind. He said it's not that it really happened, it's just that they have an Electra complex, that all girls want to marry their daddies. He put it into the realm of fantasy, which is very dangerous from my point of view. For example, when Anne Sexton was in therapy, with her first, very good, psychiatrist, she said that she was sexually abused as a child. I listened to her therapy tapes and heard her say it. And he said: "Well, we still have to get to your childhood's fantasies."

So, Freud did notice the sexual abuse but resisted to blame men for this?

His career would have been over. There is a hundred-year history of people saying, no, that didn't happen, that's what you *wanted* to happen. This was the argument in psychoanalysis but also in literature. If you look in the Bible, incest appears many times. Lot's daughter is perhaps the best example. There's a lot of sexual violence in the Bible. Christine Froula writes about how sexual violence is written into the culture. But people all over the world are encouraged by powerful institutions and their own psyches to keep it down, in order to survive.

My career starts with this engagement of my past and linking it to poetry, and then in subsequent years I became more

interested in psychoanalysis because I wanted to understand both more about poetry but also in the classroom: how students and teachers interact in the classroom. My first book is called *Teaching One Moment at a Time. Disruption and Repair in the Classroom*. It is about mindfulness for a teacher, slowing down, and seeing what's happening in this room. And then I came back to my dissertation, and I wrote about Anne Sexton's therapy tapes, and now I am writing about the Holocaust testimonies.

Did Anne Sexton approve that these tapes were kept and used for research?

These tapes are located at the Schlesinger Library in Boston, but I received permission from Sexton's daughter, Linda, to listen to the tapes. They have been used before by Diane Middlebrook when she was writing her biography of Sexton in 1992. Before Sexton killed herself in 1974, she had repeatedly said to her psychiatrist [Martin One], "if one day someone wants to listen to these tapes, I would like that." Although she was a famous poet, she was a very open person.

Sexton was ahead of her psychiatrists – she was much more aware of how patients and doctors make meaning *together* in psychiatric sessions. It's not that psychiatrists offer patients interpretations – it's a developmental process. If the self is a set of voices, that we interact with in our lives, the first one being our parents', then intense therapy like Sexton had adds a really significant other voice to the conversation. We are shaped in relation to these other voices. So, the voice that is coming out of my mouth right now, is in part a product of the conversation that I have held with other scholars, with my husband who is a psychiatrist, with other psychoanalysts. And Sexton, in conversation with Martin One, understood this. She became, what she called, a 'real human being.'

There has been a shift in psychiatry: we no longer depend on Freud and his theories on fantasies. What do you think made this change – feminism?

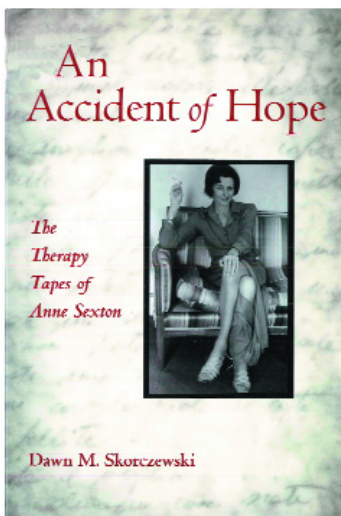
I think that the women's movement can be credited with a lot of this shift, but also other movements from the sixties. Since then race, class, gender, and sexuality became topics that people could discuss in relation to power. In the wake of that – but not immediately, mostly in the early nineties – survivors of incest and sexual abuse survivors started to speak out about their experiences.

Could you place #metoo in the same category?

That's in the same line. It's exhilarating to hear women speaking out.

A recent study at the University of Amsterdam claimed that about one third of all PhD students are more prone to depression.³ How does that fit with your claim that to write about the past is essentially a reconciliation with your own past?

When you're writing your dissertation, it's the first time you're writing a long piece with your own vision on a particular topic. Yet you also have this committee that is reading your work and you feel intensely supervised – at least I did.

The power relations are really difficult. Dissertation supervisors may act out things from their own past on their students, even unconsciously. And students bring their own pasts to the scene as well.

In Germany a PhD supervisor is called a *Doktorvater* – he or she becomes a surrogate mother or father.

Yes! It's often said that the student acts like a child in relation to his or her professor. But I don't think that's where it begins a lot of the time. It's written into the situation. As a dissertation advisor I can be a paternalistic figure to my students as well.

A moment ago, we were talking about therapy. During the sixties and seventies therapists and psychiatrists started to move away from the idea of one person on the couch – the patient – and another more able, 'objective' person offering them help. Since then there has been a movement in part led by Donald Winnicott,⁴ towards what is called the two-person psychology. It now became obvious that a therapy session is a co-constructed world. The same applies to education. Authority figures at times work out their parents' stuff in personal relationships with their students as well – slowly becoming one of their parents in the process. There is actually a Sharon Olds poem about this. It's to her parents and it says: "you think I got away from you, thousands of miles," because she moved to the other side of the country. "But not a day goes by that I'm not somewhat turning into you. Never having had you, I cannot let you go." I love those lines; that's what we call transference.

How do you see your role as a scholar? Many still believe that science should be 'objective,' but you always bring yourself in.

To refer to an old article by philosopher Thomas Kuhn⁵: objectivity in science is incredibly biased. Discoveries that have been made over the years are in part related to who knew who, and who paid for whose research. Science is also a political arena. I'm not saying there's no such thing as objectivity, but there are degrees of objectivity. As long as a human subject is doing the work, I would have to say that there is no such thing as pure objectivity. It is inherently subjective *because* we're subjects. This can be taken to an extreme: in the 1990s literary criticism became really relative, claiming there is no truth anywhere. And I think people like Donald Trump really capitalized on what was created there: this idea that everything's relative, that 'facts' aren't facts, supposedly.

How do you deal with that, that literary scholars don't have a truth anymore?

I don't think that most scholars in the field believe that there is no truth. But saying something that is clearly false is different than questioning whether there is a truth. This reminds me of that quote from Jane Austen's *Pride and Prejudice*: "It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife." And although she wrote this centuries ago, she recognized here that social path and family relationships shape our perception of the facts of life.

Bergen-Belsen, april 1945

Bron: <https://www.pbs.org/video/frontline-memory-camps/>

Can we link this to oral history?

Yes! I now mostly work on Holocaust testimonies and I try to look at these interviews to see what we can learn from them, rather than to use these interviews simply as sources for facts, to find out what 'actually happened.' I became interested in these testimonies a few years ago. Unfortunately, these sources are still often not taken seriously. It feels almost ridiculous to me that we're still talking about whether personal history is public history, and whether personal experience is actually history. A lot of historians include personal experiences in their research, for example Christopher Browning, who is a specialist in Eastern European Holocaust history. A big part of what he calls history comes from testimonies. But when we deal with individual testimonies, people become very critical and ask: "can we call this history?"

An article I wrote with a colleague about Amsterdam's 'Diamond Jews' was refused at first. One reviewer commented: "We know all there is to know about Bergen-Belsen." But how can we possibly know everything about anything? Part of our job is to stay curious – there are so many more stories worth listening to. And especially the history of these 'Diamond Jews' has largely been unwritten. This group was able to live longer in Amsterdam than most Jewish people, because they had this special *Sperre* on their passport, the 'diamond Sperre.' The Germans needed the diamonds and therefore allowed the diamond industry to continue. At first there were about a thousand Jewish diamond workers in Amsterdam. Some were able to work in this industry until the summer of 1944. A relatively high number of them survived, because they were able to stay away from the camps for that long, and because they were sent to Bergen-Belsen and not to Auschwitz.

There was a group of fifty 'diamond children' who were left in Bergen-Belsen. All but two of these children survived the camp. I want to know: what did they eat, where did they sleep, how did they interact with each other? And how do

>>

they talk about their experiences now, so many years later – how does the memory live in their minds? During our research we watched testimonies and talked to some of the survivors. That provided some previously untold stories. There were, for example, these stacks of bodies that these kids were running around. One of the interviewees, who was in Bergen-Belsen as a child, told me: “We knew they were dead, and we were okay with it, but one day we saw a twin and that was weird.” Another one said: “I didn’t know they were dead, I thought they were sleeping.” We hear of children who played hide and seek between the bodies. I had never read about that.

There is a picture of a boy walking beside the bodies in Bergen-Belsen. It became a symbolic photograph after it was featured in *Time* magazine. This kid’s name was Sieg Maandag, and together with his sister Hanneke they were part of this group of ‘diamond children.’ Their father was lynched in Bergen-Belsen by the other diamond Jews because he was a *Kapo* [camp guard]. This story of their father remained untold for decades. It was almost as if they had a secret pact among them. It is fascinating to me that these ‘diamond children’ had a secret alliance to keep this piece of history suppressed.

I noticed that when eyewitnesses start to talk about Bergen-Belsen, it is as if there is a curtain that moves. One woman we talked to was in hiding right across the Stedelijk Museum before she was captured and taken to Westerbork and then to Bergen-Belsen. When she talked about Bergen-Belsen the curtain shifts. This camp was her most traumatic experience and this is where she draws from another part of herself to tell the story. I then try to listen carefully to understand what she is unveiling. Part of that unveiling is not what she is saying in words; it is the experience of how she survived and made a life after that. She became a judge and she never gave children the highest sentences or sent them to the most horrible detention centers. She always tried to help them to become better people. She felt that her war history helped her to think in this way about human life.

So, I’m interested in their stories about the war, but also in what they became after their experiences. That is, to me, oral history. The frame where personal history intersects with public history.

Can you see a difference in these testimonies in narrative structures and the experiences of men and women?

Not for the most part. Most of my studies on testimonies focused on women, as I started out my interest in women who were in hiding around the same time as Anne Frank. I rarely compare women to men. I usually compare women to other women.

One of my main interests has been women’s experiences of sexual violence in hiding. Everything you can imagine happened in hiding: people fell in love, got married, had sex, had babies or had a toothache. It was real life, but it was under a bell jar, because it was impossible to leave the building. Unfortunately, there was a lot of physical abuse as well. For example, there is this one story of a little girl. She was in hiding two doors from the *Hollandsche Schouwburg* [Hol-

landic Theatre] in Amsterdam, and the people who were hiding her were very abusive. She would pass away the time by sitting in front of her window, watching the trams come in with people who were brought to the *Schouwburg*, where they waited for transport to Bergen-Belsen. At times this girl was also allowed to go to the zoo, Artis, which was just around the corner. The story of this little girl is history as well. I’m interested in this kind of micro-histories. George Eliot talks about ‘unhistoric acts’ that are not recorded and unofficial. That is where real history often is – off the record.

Historians in the past have paid little to no attention to women in resistance groups. How do you see the role of these women?

We tend to go for the big stories of women and men. But in the background of the heroic story, there are unnoticed heroic acts. Take the child day care center across the *Hollandsche Schouwburg* for example. Hundreds of kids were rescued from there. What comes to the fore is that a woman helps one kid around the corner so that he can be taken into hiding. But what is going on with the other kids while this is happening? Somebody helps those kids play, so that everything seems as usual. Very regularly kids were smuggled out in laundry baskets. Those are heroic acts. A woman who is taking out the laundry and has to make it look as if no laundry is missing. Those are acts of resistance. These people had to make something look normal in a situation that is really not normal. And I think a lot of times women played a role in this. These are the unofficial stories George Eliot was talking about. ///

Noten:

- 1 Anne Sexton (1928-1974) was an American poet known for her personal and confessional verse. Sharon Olds (b. 1942) is an American poet, Pulitzer Prize winner, and professor at New York University. Lucille Clifton (1936-2010) was an American poet and educator whose work focused on African American heritage and feminism.
- 2 Dawn Skorzewski, “What Prison Is This?” Literary Critics Cover Incest in Anne Sexton’s “Briar Rose,” *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 21.2 (1996): 309-342.
- 3 W. van Ewijk, ‘Meer dan één op drie UvA-promovendi is mogelijk depressief,’ *Folia*, May 4, 2016, URL: <https://www.folia.nl/actueel/101083/meer-dan-een-op-drie-uva-promovendi-is-mogelijk-depressief>.
- 4 Donald Winnicott (1896-1971) was an English pediatrician and psychoanalyst.
- 5 T.S. Kuhn, ‘Historical Structure of Scientific Discovery,’ *Science*, 136.3518 (June 1962), 760-764.

Lonneke Geerlings MA MPhil (1986) is an interdisciplinary historian, biographer, editor and organizer. Her PhD research at the Vrije Universiteit in Amsterdam focuses on the transnational life of Rosey Pool (1905-1971) - Dutch translator, educator and anthologist of African American poetry.

Greetje Bijl is the editor-in-chief of *Historica*. She received her PhD in 2014 at the University of Groningen on her thesis *Career and Lives of teachers. Social mobility, marriage, income, the appointments and discharge in public school in Groningen, ca. 1850-1920*.

Hoe Christiane F., Floortje Bloem en de moeder van David S. Nederland lieten zien wat heroïneverslaafde meisjes en jongens waren

Bestsellers van de heroïne-epidemie

Bestsellers waren het tijdens de heroïne-epidemie die Nederland in de jaren zeventig en tachtig trof: *Christiane F. – verslag van een junkie*, *De moeder van David S.* en *Het verrotte leven van Floortje Bloem*. Deze drie *lifestories* en de films die ervan gemaakt werden, hadden grote invloed op de beeldvorming rond heroïneverslaafden bij het grote publiek en zo op het maatschappelijk drugsdebat. Maar ze geven ook een interessant inkijkje in de genderopvattingen van die periode, die samenviel met de Tweede Feministische Golf. Wat zeggen deze drie bestsellers vanuit genderperspectief over het toenmalige beeld van de heroïneverslaafden?

/ Irene Geerts /

Magere, verwaarloosde jongens die zich nerveus over straat haasten op zoek naar een dealer of een portiek om een shot te zetten. Schrikbarend jonge tienermeisjes die eruit zien als levende geraamtes en toch langs stoepranden tippelen in de hoop klandizie te vinden. Met hun vaak schokkende verschijning waren heroïneverslaafden begin jaren tachtig voor veel mensen een angstaanjagend fenomeen.¹ Dit was achteraf gezien de periode waarin de Nederlandse heroïne-epidemie van de jaren zeventig en tachtig op z'n hevigst woedde: in 1983 piekte het aantal verslaafden op dertigduizend.²

Natuurlijk kwam lang niet elke Nederlander direct met heroïneverslaafden in aanraking – ze concentreerden zich op specifieke plekken in de binnensteden van bijvoorbeeld Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Groningen en Heerlen – maar via de media vonden de afschrikwekkende beelden van 'junkies' hun weg naar de hele bevolking. En omdat het veelal om zo jonge jongens en meisjes ging, maakten volwassenen in alle uithoeken van het land zich grote zorgen om de verleiding van heroïne voor hun eigen kinderen.

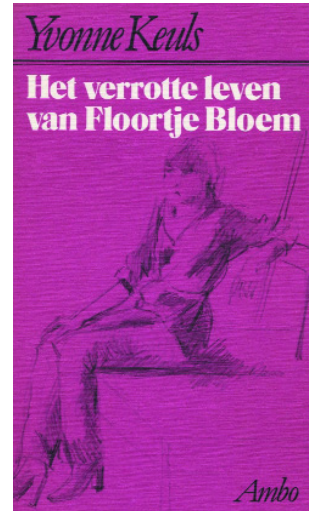
Tegen dit decor bloeide een specifiek genre heroïne-literatuur op met bestsellers die tot op de dag van vandaag beroemd en geliefd zijn bij een breed publiek.³ *De moeder van David S.* van Yvonne Keuls (1980), over een welvarend gezin dat kapot gaat aan de heroïneverslaving van de oudste zoon, een middelbare scholier.⁴ *Christiane F., verslag van een junkie* (1980) door de Duitse journalisten Kai Hermann en Horst Rieck, over een Berlijnse dochter van gescheiden ouders uit de arbeidersklasse die al voor haar veertiende als straatprostitutie in haar heroïneverslaving voorziet.⁵ En *Het*

verrotte leven van Floortje Bloem (1982), ook weer van Yvonne Keuls, over een jong meisje dat na een kindertijd in pleeggezinnen en tehuizen weggloopt en gedwongen in de heroïne prostitutie belandt.⁶

Van elke boektitel werden tussen 1980 en 1987 160.000 tot over de 200.000 exemplaren verkocht – voor Nederlandse begrippen erg veel – en waarschijnlijk door een veelvoud aan mensen gelezen.⁷ Naar de eerste uitzending van de televisiefilm *De moeder van David S.* keken volgens Yvonne Keuls in 1982 zes miljoen mensen; drie jaar later volgde nog een herhaling en beide keren werd de film nabesproken in het praatprogramma *Rondom Tien*.⁸ *Wir Kinder vom Bahnhof Zoo*, de verfilming uit 1981 van Christiane F.'s levensverhaal, draaide vier jaar onafgebroken in de Nederlandse bioscopen tot ook deze in 1985 op televisie werd uitgezonden.⁹

De impact van deze drie levensverhalen van jonge heroïneverslaafden was in de tijd dat ze verschenen groot. Dat was niet alleen doordat ze een enorm publiek bereikten dat – deels uit sensatiezucht, deels uit informatiebehoefte – de ver- >>

Anne-Wil Blankers als de moeder en Leopold Witte als David S. in de televisiefilm *De moeder van David S.* (1982). In de loop van de film en het boek gaat David steeds meer beantwoorden aan het beeld van de verloederende verslaafde.

halen verslond. Het kwam ook doordat er in de maatschappelijke discussie over het heroïneprobleem, in reportages en in drugsvoorlichting veel aan deze verhalen werd gerefereerd. Yvonne Keuls en Bob van Amerongen (de directeur van de Federatie van Instellingen voor Alcohol en Drugs die het voorwoord bij de Nederlandse vertaling van *Christiane F.* geschreven had) traden in dat verband vaak op in de media. Uit artikelen, tv-uitzendingen en de reacties daarop in bijvoorbeeld ingezonden brieven komt naar voren dat de drie verhalen de beelden van heroïneverslaafden bij het grote publiek in die tijd in sterke mate mede bepaalden.¹⁰

Beschouwd tegen hun historische achtergrond, dringt zich bij die beelden een interessante gendervraag op. We weten dat naar schatting tweederde van de heroïneverslaafden destijds man was¹¹ – dus wat betekent het dan dat in deze bestsellers verslaafde meisjes op de voorgrond staan, dan wel de moeder van een verslaafde jongen en niet die jongen zelf? En wat betekent dit tegen de achtergrond van de Tweede Feministische Golf, die juist in deze periode haar *finest hour* beleefde en belangrijke successen consolideerde?¹² In dit artikel houd ik de genderbeelden van heroïneverslaafden die de drie verhalen neerzetten historisch tegen het licht.¹³ Ik ga na hoe dit soort beelden veranderen op de golven van veranderende maatschappelijke opvattingen om uit te komen bij een antwoord op de vraag: wat zeggen deze drie bestsellers over genderopvattingen in hun tijd?

De drie verhalen tegen hun historische achtergrond

Hoe wij denken over opiaatverslaafden en opiaatverslaving wordt grotendeels bepaald door wie de verslaafden zijn, merkte drugshistoricus David Courtwright op in 1982.¹⁴ In hoeverre de maatschappij heroïnegebruik als een probleem ziet, hangt dan samen met wat voor soort mensen we denken dat de verslaafden zijn. Dat maakt het beeld van verslaafden van belang voor het maatschappelijk debat. Voor ouders, hulpverleners en autoriteiten schetsten de drie boeken en hun

verfilmingen een schrikbeeld van heroïnegebruikers. Voor jongeren niet noodzakelijk: velen namen de waarschuwing ter harte, maar er waren er ook die de antihelden zagen als inspirerende voorbeelden en op basis van de informatie die ze aan de verhalen ontleenden juist op zoek gingen naar heroïne. In het slechtste geval raakten zij zwaar verslaafd.¹⁵

Maar hoe realistisch waren de beelden uit de drie verhalen? Yvonne Keuls schreef tenslotte fictie, al waren haar romans gebaseerd op vele tientallen interviews met verslaafden, ouders, politiemensen en hulpverleners. En Christiane bestond weliswaar echt, maar haar verhaal was niet door haarzelf te boek gesteld, nog los van de vraag of zij als geloofwaardige bron beschouwd moest worden. Toch bevestigden sociologische onderzoeken uit die tijd dat de verbeelding van de heroïneverslaafden in de drie verhalen strookt met de werkelijkheid die wetenschappers aantreffen in de straten van de grote steden.¹⁶ De beelden van gebruikers met hun deerniswekkende uiterlijke verschijning, hun nerveuze gedrag op straat en de criminele manieren waarop ze veelal in hun heroïnebehoefte voorzagen, bleken niet overdreven.

Ook de manier waarop de bestsellers heersende vooroordelen over heroïneverslaafden bestreden, kwam overeen met de conclusies uit de onderzoeken. Zo waren verslaafden afkomstig uit uiteenlopende milieus, niet alleen uit 'slechte': een punt dat sterk benadrukt werd in *De moeder van David S.* en de media-aandacht daaromheen. Daarnaast werd in de verhalen onderstreept dat verslaafden er zelf voor kozen om heroïne te gaan gebruiken – hooguit onder *peer pressure*; het werd dus niet ongemerkt in je cola gegooid. En hoewel Christiane F. gescheiden ouders had en een werkende moeder, en Floortjes slechte start in het leven vooral haar moeder leek aan te rekenen, stond de 'ideale' gezinssituatie van David S. als bewijs voor het idee dat verslaving voorkwam bij jongeren met en zonder gescheiden ouders, en met en zonder werkende moeders. Keer op keer hielden Keuls en Van Amerongen het Nederlandse publiek dat voor, en de sociologische onderzoeken bewezen hun gelijk.

Net zo realistisch was de historische achtergrond van jong zijn in de jaren tachtig die in de verhalen werd geschetst. De jongeren die in de verhalen figureren, waren geboren in een tijd van economische voorspoed en opgegroeid met de belofte dat ook zij daar als ze groot waren van zouden profiteren. Toen ze echter klaar waren om de arbeidsmarkt, de woningmarkt en de consumptiemaatschappij zelfstandig te betreden, kwamen ze van een koude kermis thuis: begin jaren tachtig was de jeugdwerkeloosheid enorm, betaalbare huisvesting schaars en de welvaart op zijn retour.¹⁷ Sommige jongeren trokken uit die teleurstelling de meest radicale conclusie en kozen voor de heroïne. Floortjes vriend Martien verwoordt dat mooi:

*“Waarom maken ze eigenlijk reclame voor alles en nog wat, dat is toch misdadig! Reizen naar India en Nepal, Bali en Afrika, dat is ophitsersrij, een gewoon mens kan dat nooit betalen. Zo kweek je toch ontevredenheid? Leuke kleren, een grammofoonplaat, een keertje uit naar een discotheek, al zou je je rot werken, je zal het nooit kunnen betalen, je móet er wel op een andere manier aan komen. En dan zit je ook nog met een heel groot hekwerk om je heen: Wat moet je met je vrije tijd? Alles kost geld. Je wilt je losmaken van thuis, maar dan moet je werk en een kamer vinden. Waar vind je werk? Waar vind je een kamer? Wat moet je met seks? Wat is dat eigenlijk, liefde, heeft dat ook met seks te maken? Allemaal vragen, je kan beter drugs nemen, of alcohol, dan hoef je ze niet te beantwoorden.”*¹⁸

Heroïneverslaving staat voor de Amerikaanse historicus Robert Stephens symbool voor de donkere kant van de consumptiemaatschappij.¹⁹ Tegelijk is heroïnegebruik ook te interpreteren als een ultieme uiting van het individualisme dat in het ik-tijdperk vanaf de jaren zeventig de boventoon was gaan voeren in de maatschappij: voor een verslaafde bestaat er immers niets anders op de wereld dan het volgende shot. Dat individualisme was begin jaren tachtig op allerlei manieren in de samenleving terug te zien – ook bij voorbeeld in het denken over mannen- en vrouwenrollen.²⁰ De vrouwenbeweging had inmiddels ruim een decennium vrouwen op het hart gedrukt dat zij bewust moesten nadenken over hun eigen positie en ontwikkeling, dat zij hun eigen keuzes moesten maken in het leven los van traditionele rolpatronen.²¹ De verhalen echoën ook dit nieuwe vrouwelijke zelfbewustzijn, zoals in de volgende citaten van Christiane en Floortjes zus Beppie:

*“Ik hield van [Detlef, Christiane’s vriend] natuurlijk, en zou altijd van hem blijven houden. Aan de andere kant was ik nu onafhankelijk van hem. Ik had zijn dope niet meer nodig en hij hoefde me ook niet meer voortdurend te beschermen. Eigenlijk hadden we nu een soort modern huwelijk, waar veel jongeren van dromen. We waren totaal niet afhankelijk van elkaar.”*²²

“[De prostitutie] is toch meer je eigen baas dan wanneer ik in dat rottige ziekenhuis boterhammen sta te smeren en bij mijn moeder en Adri moet wonen. Of dat je getrouwd bent met een vent die om zes uur zijn eten op tafel wil hebben en

*om zeven uur de televisie aanzet waar jij ook naar moet kijken en dan ’s nachts ben je nog niet van hem af. Ik ken prostituees, dat zijn hele meiden, die hebben een eigen auto, die gaan op vakantie, die kunnen zat kleren kopen, die hebben zó’n leven...”*²³

Een geschiedenis van beelden van heroïneverslaafden

Heroïne kwam in 1898 voor het eerst op de markt als een minder schadelijk geacht alternatief voor morfine, een verdovend middel dat sinds begin negentiende eeuw gewonnen wordt uit de papaverplant. Het gebruik van morfine, toen nog legaal, nam rond 1850 een vlucht. Sinds die tijd vinden beelden van verslaafden aan deze middelen hun weg naar de media. De Britse cultuurhistoricus Timothy Hickman heeft beschreven hoe deze verbeelding zich vanaf 1870 ontwikkelde in de Verenigde Staten. Hickman onderscheidt vier ‘soorten’ verbeelding – hij noemt ze *strategies* – waarachter steeds een ander doel schuilgaat. Hoewel hij de vier strategieën beschrijft als opvolgende stadia in een ontwikkeling, benadrukt hij dat ze niet zuiver chronologisch, maar ook naast en door elkaar lopen. De strategieën laten zien hoe de beelden van verslaafden meebewegen met hoe er in de Amerikaanse maatschappij in verschillende periodes verschillend over het gebruik van deze middelen gedacht wordt.²⁴

Hickman begint bij de *strategy of definition*: om uit te leggen wat verslaving is, wordt het verschijnsel zichtbaar gemaakt door het te associëren met gemarginaliseerde groepen op basis van ras (Chinezen of zwarten), klasse (armen) of gender (vrouwen). Om nieuwsgierigen af te schrikken, verschijnen er vervolgens beelden die verslaafden neerzetten als ronduit angstaanjagende criminelen of juist als hulpeloze patiënten: dat is de *strategy of demonization*. In reactie daarop gaan culturele voorlopers het gebruik juist omarmen en krijgen de beelden van verslaafden een rebels en hip karakter (*strategy of counter-discourse*). Omdat die voorlopers rolmodellen zijn voor commercieel interessante doelgroepen, kunnen beelden van hen vervolgens worden ingezet voor reclamedoelinden (*strategy of commercialization*): denk aan de *heroin chic*-periode in de mode van de jaren negentig.²⁵

Helaas is er nog nauwelijks wetenschappelijk onderzoek beschikbaar over de verbeelding van heroïneverslaafden in Europa, laat staan in Nederland. Twee studies geven desondanks interessante aanknopingspunten voor het beschouwen van Christiane F., Floortje Bloem en David S. volgens het model van Hickman. De Nederlandse kunsthistoricus Jos ten Berge bestudeerde hoe morfineverslaafden in Frankrijk in het laatste kwart van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw werden neergezet in kranten en tijdschriften én in beeldende kunst, en de eerder genoemde Robert Stephens zocht in Duitse kranten en tijdschriften van rond 1970, toen ook in Duitsland een heroïne-golf opkwam, naar verbeeldingen van heroïneverslaafden.²⁶

Wat deze studies zo interessant maakt voor dit artikel, is dat zij beide een direct verband leggen met de Eerste respectievelijk de Tweede Feministische Golf. In de volgende beknopte genderanalyse bespreek ik daarom de beelden uit de drie verhalen in contrast met de beelden uit de studies van >>

Ten Berge en Stephens. Als theoretisch model daarvoor gebruik ik de stappen van het model van Hickman die hier het meest relevant zijn: de *strategy of definition*, de *strategy of demonization* en de *strategy of counter-discourse*.

Strategy of definition

Volgens Hickman werd verslaving in de Verenigde Staten begin twintigste eeuw uitgelegd als een verschijnsel dat zowel een element van vrijwilligheid als een element van dwangmatigheid in zich draagt. Opvallend onderdeel van deze *strategy of definition* was dat elk element werd gekoppeld aan een andere bevolkingsgroep. Midden- en hogere klassen – en impliciet ging het dan over de (witte) mannen daarin – stonden in de moderne maatschappij zo onder druk, zo werd gedacht, dat zij vatbaar werden voor de verleiding van drugs en voor hun verslaving niet verantwoordelijk konden worden gehouden. Dergelijke druk werden gemarginaliseerde groepen in de samenleving (mensen met een andere huidskleur, uit de lagere klassen, vrouwen) niet geacht te ervaren, en als zij verslaafd raakten, was dat dus een gevolg van hun eigen keuze. Een verslaafde uit de hogere klasse werd dan ook gezien als patiënt, iemand uit de lagere klasse als een crimineel.²⁷

Dit beeld diende ook om de midden- en hogere klassen te waarschuwen dat zij zich niet moesten laten verleiden, omdat zij anders de negatieve kenmerken die de marginale klassen kregen toegeschreven zouden overnemen. Bij Ten Berge lezen we dat iets soortgelijks in Frankrijk gebeurde toen morfinegebruik eind negentiende eeuw snel zijn weg vond van de elite naar de sociale klassen daaronder, en het vervolgens – ondanks het ontbreken van elk wetenschappelijk bewijs hiervoor – steeds als een feit werd herhaald dat met name vrouwen verslaafd raakten. Deze beelden van verslaafden functioneerden als een morele waarschuwing in de zin dat wie de verleiding niet weerstond, zou vervallen in “zederverwildering, degeneratie en een algemeen verval van waarden en normen”.²⁸

Uit de reacties op de verhalen over Christiane, Floortje en David in de media begin jaren tachtig blijkt dat de boeken en de films inderdaad belangrijke bronnen van informatie waren voor een publiek dat nog niets van heroïne wist. Zowel in de verhalen zelf als in de receptie ervan zijn ook elementen van ras, sociale klasse en gender terug te vinden. Allochtonen figureerden echter zodanig in de marge dat ik hen hier buiten beschouwing laat – de waarschuwing was niet aan hen gericht. Maar in dit tijdperk van emancipatie werd wel duidelijk gemaakt dat, hoezeer we verslaving van oudsher ook geassocieerd hadden met gemarginaliseerde groepen, alle sociale klassen en beide geslachten nu in gelijke mate op hun hoede moesten zijn.

Strategy of demonization

Al snel na 1915, toen drugs in de Verenigde Staten verboden werden, vindt Hickman in Amerikaanse publicaties voorbeelden van de *strategy of demonization*: beelden van verslaafden die verder gaan dan marginale delen van de bevolking in

In de late negentiende eeuw werden morfinegebruikers afgebeeld als vrouwen die onbeschaamd een naald in hun arm staken. 'Les Morphineuses', prent van H. Meyer en F. Melville uit *Le Petit Journal* (1891).

verband brengen met drugsgebruik, beelden die echt angst moesten aanjagen.²⁹ Ten Berge treft dat soort beelden in Frankrijk aan het eind van de negentiende eeuw ook aan. In artikelen wordt niet alleen keer op keer gehamerd op de zwakte, (psychische) kwetsbaarheid en naïviteit van vrouwen – eigenschappen die hun risico op verslaving zouden vergroten – maar morfinegebruikers worden ook op ronduit duistere manieren verbeeld. Op schilderijen staan ze met een naald in hun hand, vastberaden om die gewoon in huiselijke kring in hun arm te steken; ze worden geassocieerd met onnatuurlijke (lesbische) seks, of zelfs met bestialiteit.³⁰ Volgens Ten Berge dienden dergelijke karikaturen van zowel (te) zwakke als (te) sterke vrouwen om de vrouwenbeweging van die tijd in diskrediet te brengen. Dit is wat ervan zou komen als vrouwen de grotere zelfstandigheid en ontwikkelingsmogelijkheden zouden krijgen die de vroege feministen eisten: decadente, egocentrische vrouwen die het einde betekenen van het gezin en daarmee van de samenleving.³¹

Stephens duidt in zijn studie van de Duitse heroïne golf rond 1970 de beelden van heroïneverslaafden die hij in kranten en tijdschriften aantreft ook als pleidooien voor traditionele genderrollen. Opvallend is dat hij zulke beelden – zowel in tekst als in afbeeldingen – niet alleen tegenkomt in conservatieve tijdschriften, maar ook in de meest progressieve alternatieve bladen. Conservatieve media focusten opnieuw op verslaving als een bedreiging voor de hoeksteen van de samenleving, maar in de progressieve media ging het om vrijheid: zowel in de zin van vrij drugsgebruik als in de zin van vrije seks. Die vrijheid werd echter alleen verbeeld vanuit het mannelijk perspectief en vaak geïllustreerd met open-

lijk vrouwonvriendelijke beelden die draaiden om de seksuele beschikbaarheid van vrouwen ten dienste van de seksuele vrijheid van mannen. Volgens Stephens waren dus zelfs progressieve – mannelijke – krachten erop uit om de vrouwenbeweging het zwijgen op te leggen.³²

In de drie verhalen worden weliswaar clichébeelden van heroïneverslaafden (enerzijds als egocentrische, leugenachtige en criminele types, anderzijds als zichzelf verwaarlozende, meelijwekkende patiënten) gehandhaafd en soms zelfs versterkt, maar niet op een genderstereotiepe manier. Bij de jongens worden ook (wat traditioneel gezien wordt als) vrouwelijke eigenschappen geaccentueerd, bij de meisjes mannelijke. Zo is David S. een agressieve bruid die zowel zijn zieke moeder als zijn zwangere vriendin mishandelt, maar ook een jongen die met een zielig verhaal zijn oma probeert geld af te troggelen. En is Detlef, Christianes vriend, zowel een kleine crimineel als een zorgzame minnaar. Christiane en haar vriendinnen zetten hun vrouwelijke charmes in om hun klanten te manipuleren, maar zijn ook keihard en gewelddadig naar elkaar als hun verslaving dat eist. En Floortjes oudere zus Beppie vertaalt het traditionele rolpatroon dat ze bij haar ouders heeft gezien – het is normaal dat je als vrouw geld van je man krijgt voor seks – voortvarend in een businessmodel voor prostitutie dat voor haar zelfstandigheid betekent.

Genderverschillen lijken in de drie bestsellers in de jonge generatie dus te vervagen. Feministische ideeën als onafhankelijkheid en zelfstandigheid worden hier dan ook niet omgekeerd en gebruikt om verslaafde meisjes te demoniseren en aan te spreken op hun verantwoordelijkheid voor hun (toekomstig) gezin. Hier worden die ideeën ingezet om hen

De hoes van de soundtrack van *Wir Kinder vom Bahnhof Zoo* (1981) met veel beelden uit de film die voor sommige jongeren werkte als een handleiding voor heroïnegebruik.

te wijzen op hun verantwoordelijkheid voor hun eigen keuzes – precies zoals Christiane en Floortje die nemen. Dit zijn jonge vrouwen die, ondanks al hun minpunten, al leven naar het moderne gedachtegoed van de vrouwenbeweging van hun tijd. De verslaafde jongens komen er minder goed van af. Zij worden neergezet met uitvergrote negatieve eigenschappen die deels traditioneel als mannelijk worden gezien, zoals agressiviteit, maar ook met negatieve trekken die traditioneel als vrouwelijk worden gezien, zoals zwakte: deze jongens hebben geen wilskracht om zich aan hun verslaving te onttrekken en onderwerpen zichzelf, in het geval van de vrienden van Christiane F., zelfs seksueel aan hun klanten. Dit keer zijn het de mannen die worden gedemoniseerd.

Strategy of counter-discourse

Na de Tweede Wereldoorlog ziet Hickman in de Verenigde Staten culturele rebellen opkomen die drugsgebruik omarmen als een daad van verzet tegen wat de (witte, middenklasse) maatschappij van hen verwacht. Kunstenaars en artiesten nemen het voortouw in deze *strategy of counter-discourse*.³³ In Europa gebeurde dat zowel aan het begin van de morfijnemode eind negentiende eeuw die Ten Berge beschrijft, als ten tijde van de heroïne-epidemie van de jaren zeventig en tachtig, die Stephens voor Duitsland onderzocht. De Duitse historicus Klaus Weinbauer vatte het ideaalbeeld in het Berlijn van de late jaren zeventig samen als dat van de ruige junkie met een *“masculine sweet short life ideology”* zoals die wordt voorgesteld in *Christiane F.*³⁴ Ook in Nederland was het een bewijs van mannelijkheid als je de *know-how* en de *guts* had om een naald met heroïne in je arm te steken, zoals de Nederlandse historica Gemma Blok heeft laten zien.³⁵

Hoe jongeren door het verhaal van Christiane aangetrokken konden worden tot heroïne wordt duidelijk als je het be- >>

kijkt door de bril van deze strategie. We zien Christiane alles doen waar een tiener van droomt: ze draagt de laatste mode, gaat naar de hipste discotheken en concerten, en ze beslist zelf om de drugs te gebruiken die haar culturele helden ook nemen. Met hetzelfde zelfvertrouwen gelooft ze dat ze haar gebruik onder controle zal kunnen houden. Als je er zo naar kijkt, werkt de informatie in de bestsellers als een handleiding voor heroïnegebruik. En in een tijdperk van vrouwenemancipatie mag het dan geen verbazing wekken dat meisjes het ultieme mannelijke willen doen door bij zichzelf een spuit heroïne te zetten.

Conclusie

De historiografie laat zien hoe de maatschappelijke bezorgdheid rond heroïne- en morfineverslaving in deze anderhalve eeuw op een bijzondere manier is uitgegaan naar vrouwen, los van de vraag of zij nu vaker verslaafd waren dan mannen of niet. Dat in de drie bestsellers uit de jaren tachtig heroïneverslaafde meisjes in vergelijking met heroïneverslaafde jongens veel meer centraal staan, is daar misschien nog een uitvloeisel van – ook in die tijd maakten ouders zich meer zorgen om hun dochters dan om hun zonen. De literatuur laat ook zien dat oudere verbeeldingen vrouwelijke verslaafden juist neerzetten om ze te demoniseren, vooral in tijden waarin de vrouwenbeweging de traditionele gender status quo serieus in beweging leek te brengen. De drie bestsellers weer spiegelen het feminisme echter op een radicaal andere manier. Door in hun focus op vrouwelijke personages de individuele verantwoordelijkheid centraal te stellen, laten ze zien hoe een moderne vrouw hoort te leven: onafhankelijk, vanuit haar eigen keuzes, verantwoordelijkheid nemend voor de consequenties. Deze keer waren het de mannen die werden gedemoniseerd. Natuurlijk heeft dit te maken met de makers van deze beelden: de oudere beelden kwamen van conservatieve of crypto-conservatieve mannen, terwijl de auteurs van deze verhalen uit de progressieve hoek stammen. Maar dat zij in staat waren hun stemmen zo luid en duidelijk over te brengen bij zo'n groot publiek, maakt dat *De moeder van David S.*, *Christiane F.* en *Het verrotte leven van Floortje Bloem* meer verbeelden dan alleen de 'junkies' van hun generatie.

///

Irene Geerts studeerde in 2017 af aan de researchmasteropleiding geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam op een scriptie over het onderwerp van dit artikel. Zij doet nu promotieonderzoek aan de Open Universiteit naar de emancipatie van naasten van mensen met psychiatrische problemen tussen circa 1950 en 2000.

Contact: irene.geerts@ou.nl

Noten:

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn afstudeerscriptie *The image of a generation. (Gender) images of heroin addicts and their parents in The Netherlands, 1980-1985* (Vrije Universiteit Amsterdam 2017). Met veel dank aan mijn begeleiders Anneke Ribberink (VU) en Gemma Blok (UvA).
- ² G. Blok, *Ziek of zwak. Geschiedenis van de verslavingszorg in Nederland* (Amsterdam 2011) 152.
- ³ In de periode 1980-1985 verschenen in het Nederlands taalgebied nog een paar andere titels in dit genre, zoals de boeken van Maria Meynen over haar verslaafde zoon, maar die waren aanmerkelijk minder succesvol: geen van deze uitgaven werd ooit herdrukt. Dat blijkt uit de relevante categorieën in *Brinkman's cumulatieve catalogus*, een destijds jaarlijks verschijnend naslagwerk met alle in Nederland en Vlaanderen uitgegeven boeken. De drie hier besproken boeken waren dan ook de onbetwiste toppers in het genre. *Brinkman's cumulatieve catalogus*, delen 1979-1985 (Alphen aan den Rijn 1980-1986).
- ⁴ Y. Keuls, *De moeder van David S., geb. 3 juli 1959* (Baarn 1980).
- ⁵ K. Hermann en H. Rieck, *Christiane F. Verslag van een junkie*, vertaling H. van Straalen (Amsterdam 1980).
- ⁶ Y. Keuls, *Het verrotte leven van Floortje Bloem* (Baarn 1982).
- ⁷ R. Veijgen, *Yvonne Keuls. Vier romans* (Laren 1988) 34; E. van Boven, *Bestsellers in Nederland 1900-2015* (Antwerpen 2015) 48, 145; Universiteit van Amsterdam Bijzondere Collecties, Archief Becht, 3.2 Verkoopboeken, inv. no. 620, Verkoopboek VII. Bibliotheekcijfers zijn over deze periode niet beschikbaar, wel ging Yvonne Keuls er prat op dat *Het verrotte leven van Floortje Bloem* het meest uit bibliotheken gestolen boek zou zijn.
- ⁸ Yvonne Keuls in het televisieprogramma *Vrijdagsavond met Van Willigenburg* (23 december 1988). Kijkcijfers uit die tijd zijn niet beschikbaar.
- ⁹ Dit blijkt uit de filmadders en televisieprogramma's in de kranten uit de periode 1980-1985 die zich in het digitale archief van Delpher bevinden, www.delpher.nl. Bezoekerscijfers en kijkcijfers zijn niet beschikbaar.
- ¹⁰ Dit heb ik onderzocht in de kranten in Delpher, tijdschriftartikelen in knipselmappen (in de archieven van Atria, Amsterdam, en het Literatuurmuseum, Den Haag, beide vindbaar onder het trefwoord Yvonne Keuls) en televisieprogramma's in het archief van Beeld en Geluid, Hilversum.
- ¹¹ Blok, *Ziek of zwak*, 12.
- ¹² V. van de Loo, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005).
- ¹³ Helaas is het bestek van dit artikel te kort om hier ook in te gaan op de beelden van de vaders en moeders van de heroïneverslaafden. Zie hiervoor mijn scriptie (noot 1).
- ¹⁴ D. Courtwright, *Dark paradise. Opiate addiction in America before 1940* (Cambridge 1982) 3.
- ¹⁵ Dit blijkt uit de reacties op de drie bestsellers in de media die ik verzamelde tijdens mijn archiefonderzoek, zie noot 10.
- ¹⁶ O. Janssen en K. Swierstra, *Heroïnegebruikers in Nederland. Een typologie van levensstijlen* (Groningen 1982); T. van de Berg en M. Blom, *Heroïneprostituees. Een typologie van werk- en levensstijlen* (Amsterdam 1984).
- ¹⁷ D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012); J. Jansen van Galen, *Het ik-tijdperk* (Amsterdam 1980).
- ¹⁸ Keuls, *Floortje Bloem*, 216-217.
- ¹⁹ R. Stephens, *Germans on drugs. The complications of modernization in Hamburg* (Ann Arbor 2007) 46.
- ²⁰ Jansen van Galen, *Het ik-tijdperk*.
- ²¹ Van de Loo, *De vrouw beslist*.
- ²² Hermann en Rieck, *Christiane F.*, 112.
- ²³ Keuls, *Floortje Bloem*, 145.
- ²⁴ T.A. Hickman, 'Heroin chic. The visual culture of narcotic addiction', *Third Text* 16:2 (2002) 119-136.
- ²⁵ Hickman, 'Heroin chic', 123, 127.
- ²⁶ J. ten Berge, 'In een zacht suizende extaze.' Morfinisme en morfinomanie in decadelant Parijs, een iconografie', *De negentiende eeuw* 31:2 (2007) 98-118; en Stephens, *Germans on drugs*, 219-248.
- ²⁷ Hickman, 'Heroin chic', 123-127.
- ²⁸ Ten Berge, 'In een zacht suizende extaze', 109-110.
- ²⁹ Hickman, 'Heroin chic', 127-131.
- ³⁰ Ten Berge, 'In een zacht suizende extaze', 107-109.
- ³¹ Ibidem, 111-117.
- ³² Stephens, *Germans on drugs*, 222-223, 236.
- ³³ Hickman, 'Heroin chic', 131-134.
- ³⁴ K. Weinbauer, 'Drug consumption in London and Western Berlin. Local and transnational perspectives', *The Social History of Alcohol and Drugs* 20 (Spring 2006) 187-224, aldaar 206.
- ³⁵ G. Blok, 'We the avant-garde'. A history from below of Dutch heroin use in the 1970's, *BMGN – Low Countries Historical Review* 132:1 (2017) 104-125, aldaar 113.

De betekenis van de opdracht Huis 1913 voor het latere werk van Margaret Staal-Kropholler

Ontworpen voor de vrouw

Margaret Staal-Kropholler was de eerste vrouw werkzaam in het architectenberoep in Nederland. Tussen 1907 en 1966 heeft zij in verschillende ontwerpen geprobeerd om de stem van de Nederlandse (huis)vrouw te laten weerklinken. Kropholler oefende dit beroep uit in een periode waarin het voor vrouwen ondenkbaar was om werkzaam te zijn in een mannenberoep. Tijdens de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' was Kropholler verantwoordelijk voor de uitvoering van het Huis 1913. Het huis was haar eerste opdracht waarin Kropholler geprobeerd heeft de wensen van de huisvrouw te vertalen in een functionele plattegrond. In dit artikel zal besproken worden wat deze opdracht heeft betekend voor de loopbaan van Margaret Staal-Kropholler.

/ Liza van Kuik /

Margaret Staal-Kropholler

Margaret Staal-Kropholler

Kropholler werd op 27 juni 1891 in Haarlem geboren.¹ Nadat ze de lagere school had afgerond ging ze in 1904 naar de Dagteeken- en Ambachtsschool voor meisjes in Amsterdam. In 1907 haalde zij haar diploma en liep stage bij het architectenbureau van haar broer Alexander Jacobus (Co) Kropholler (1881-1973) en compagnon Jan Frederik Staal (1879-1940). Haar belangstelling voor de bouwkunst werd hierdoor aangewakkerd. Co Kropholler betrok Margaret Kropholler al vanaf jonge leeftijd bij verschillende bouwprocessen. Na de stage ging Margaret Kropholler in dienst bij het bureau en ontwierp voornamelijk tapijten en behang. Later maakte zij ook bouwkundige tekeningen en meubelontwerpen. Vanwege artistieke verschillen slaan Co Kropholler en Jan Frederik Staal in 1910 beiden hun eigen weg in. Ook de relatie tussen Margaret Kropholler en Staal was een reden voor de breuk. Staal nam het bureau over en Margaret Kropholler bleef hier werkzaam. Om zichzelf verder te ontwikkelen volgde ze in deze periode verschillende cursussen bouwkunde. Om ervaring op te doen was Kropholler tussen februari 1915 en oktober 1916 werkzaam als opzichter-tekenaar bij de afdeling Dienst Publieke Werken van de Gemeente Amsterdam. Margaret Kropholler was hiermee de eerste vrouwelijke werknemer in dit vakgebied bij de Gemeente Amsterdam. Hierna ging zij fulltime in dienst bij het bureau van haar partner Staal waar zij zelfstandige opdrachten kreeg. In 1919 kregen zij een dochter en in 1936 trouwden ze. Opdrachten voor villa's, ateliers

en gevels, allen in de stijl van de Amsterdamse school, gaven Kropholler grote naamsbekendheid.² Voorbeelden hiervan waren onder andere villa's in Park Meerwijk te Bergen (1917-1918) en een woningbouwcomplex in de Orteliusstraat te Amsterdam (1925-1927). Deze ontwerpen werden vaak met lof besproken in architectuurtijdschriften zoals *Architectura* en *Wendingen*.

In dit artikel kijken we terug naar de eerste opdracht Huis 1913, dat onderdeel uitmaakte van de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Dit was Kropholler's eerste opdracht. Het was de taak van Kropholler om het Huis 1913 in te richten met de nieuwste bevindingen op het gebied van functionaliteit, hygiëne en comfort. Om deze te tonen, ontwierp Kropholler niet alleen de plattegrond van de woning, maar ook meubelen, behang en verlichting.³

De tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'

Ter gelegenheid van de herdenking van honderd jaar Nederlandse monarchie in 1913 waren er door het gehele land festiviteiten gepland. Mia Boissevain (1878-1959) en Rosa Manus (1881-1941) pakten deze gelegenheid aan om, door middel van de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913', de vooruitgang van de Nederlandse vrouw in het openbaar te tonen.⁴ Boissevain en Manus waren actieve leden van de Vereniging van Vrouwenkiesrecht en streefden voor gelijke politieke rechten en een betere maatschappelijke functie van de vrouw. Omdat vrouwenkiesrecht een gevoelige kwestie was, werd >>

de nadruk van de tentoonstelling gelegd op de maatschappelijke vooruitgang van de vrouw. Een tentoonstelling was een gebruikelijk medium in deze periode om politieke kwesties aan het licht te brengen. In 1898 werd in de Houtrusthallen te Den Haag al eerder een grootschalige tentoonstelling gehouden over de positie van de vrouw. Bij deze tentoonstelling lag de nadruk op vrouwenarbeid. Dit was de eerste grote expositie van vrouwenverenigingen.

In de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' werd tussen 2 mei en 1 oktober 1913 de vrouw van 1813 tegenover de vrouw uit 1913 geplaatst. Het contrast tussen deze perioden zou aantonen in hoeverre de vrouw in 1913 vooruitgang had geboekt. Rond 1913 ontstond een type vrouw die in allerlei bedrijven en beroepen begon door te dringen en middels de tentoonstelling haar vakkundigheid openbaar kon maken. Beroepen die normaliter alleen door mannen werden beoefend, bleken nu ook toegankelijk te worden voor de vrouw. Het Landgoed Meerhuizen aan de Amsteldijk in Amsterdam werd de locatie voor de tentoonstelling. Op het landgoed waren verschillende zalen aanwezig voor de thema's onderwijs en arbeid.⁵ De locatie voor de tentoonstelling was zeer nuttig voor de historische afdeling 1813, aangezien bijbehorende landhuis voorzien was van een antieke keuken en slaap- en eetkamers. De kamers waren ingericht naar de smaak van de bourgeoisie, terwijl in bijzalen de leefomgeving van de middenstand en arbeidersklasse werden getoond. Dit was een groot contrast; de woningen van de arbeiders besloegen één kamer waarin alle handelingen van het dagelijks leven zich afspeelden.

Op de afdeling 1913 waren de grootste thema's het onderwijs en het huis waarbij informatieve folders werden verstrekt. Tevens waren er vrouwen uit diverse werkvelden aanwezig om de bezoekers te informeren. Ook de lagere-, hogere scholen en universiteiten stonden op de tentoonstelling om vrouwelijke bezoekers te stimuleren om door te leren. Het landhuis Meerhuizen was een goede locatie om de situatie uit 1813 aan te tonen, maar het Huis 1913 moest speciaal voor de tentoonstelling gebouwd worden. Vanuit het tentoonstellingsbestuur was de wens om een permanente modelwoning van twee verdiepingen te bouwen. Vanwege financiële en gemeentelijke eisen kon deze wens niet in vervulling gaan. Het Huis 1913 werd een gelijkvloerse modelwoning die na de tentoonstelling weer afgebroken werd. Het doel van de woning was het aantonen dat de moderne vrouw nog altijd het gezin beschouwt als de basis van de maatschappij.⁶ Hierdoor moest het huis gezellig en huiselijk worden ingericht, uitgaande van een gezin met een inkomen van vijf á zesduizend gulden. Een tweede eis was dat het huis zo hygiënisch mogelijk moest worden ingericht en voorzien moest

Bron: Gedenkboek tentoonstelling De vrouw 1813-1913, stadsarchief Amsterdam.

De eetkamer van Huis 1913 geheel ontworpen door Margaret Staal-Kropholler.

zijn van de nieuwste uitvindingen waardoor het huishouden zo efficiënt mogelijk uitgevoerd kon worden. Het huis was ingedeeld met veel licht en de mogelijkheid om goed te luchten. Dit zou bijdragen aan de gezondheid van het gezin. Ten derde wilde het tentoonstellingsbestuur aantonen dat ook voor de vrouw de werkkring van architect een geschikte broodwinning was. Voor het ontwerp en de bouw van de woning ging het tentoonstellingsbestuur op zoek naar een vrouwelijke architect om de woning te realiseren. In vaktijdschriften plaatste zij een oproep waarop werd gereageerd door een vrouwelijke architect: Margaret Kropholler. Zij zou de leiding krijgen over het ontwerp, de inrichting en de totstandkoming van Huis 1913.

Op 5 september 1912 stuurde Kropholler het tentoonstellingsbestuur een brief waarin zij 'zich meldt naar aanleiding van een advertentie in de bladen om mij als architecte te presenteren'.⁷ Kropholler was nog geen zelfstandig architecte en werkte bij het architectenbureau Staal. Het Huis 1913 zou haar eerste zelfstandige opdracht zijn. In de oktobernotulen van de afdeling huisinrichting is de vraag te lezen of Kropholler wel geschikt was. De deadline voor de ontwerpen waren al verstreken zonder dat Kropholler iets had ingeleverd. Na een getuigenis van J.F. Staal werd de opdracht alsnog aan Kropholler aangeboden. Veel keus in vrouwelijke architecten was er namelijk niet.

Hoewel het bestuur haar echte naam kende, bracht Kropholler het ontwerp uit onder het pseudoniem Greta Derlinge. Het pseudoniem werd door Kropholler tot in de puntjes uitgevoerd. Zo ondertekende ze haar ontwerpen met het pseudoniem en liet zij briefpapier bedrukken ondertekend met G. Derlinge. Het is onduidelijk waarom Kropholler dit pseudo-

niem gebruikte. Het kan zijn dat zij bang was voor teleurstelling. Bij kritiek zou dit haar naam schaden voor volgende projecten. Na de tentoonstelling geraakte niettemin publiekelijk bekend dat Kropholler achter het pseudoniem zat.

Het ontwerp van 'Greta Derlinge'

Kropholler bracht het tentoonstellingsbestuur goed op de hoogte over de voortgang van het bouw- en ontwerpproces. De gehele plattegrond, verlichting en enkele meubels werden door haar ontworpen. Voor de andere meubels zocht Kropholler zelf vervaardigers en onderhield ze contact met de leveranciers. Het bestuur werd per brief op de hoogte gehouden van de voortgang en veranderingen. Deze veranderingen liet Kropholler eerst door het bestuur goedkeuren. Door middel van opgestelde begrotingen wist Kropholler precies wat haar budget was voor het huis.

Het ontwerp van Huis 1913 viel samen met een andere omslag in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Door de bevolkingsgroei in steden deed een nieuw soort woningtype in Nederland zijn intrede: de etagewoning. Dit woningtype huisvestte veelal de middenstand en werd in stedelijke uitbreidingsplannen toegepast. De etagewoning bevatte meer licht, een betere ligging van de slaapkamers en keukens, aanleg van badkamers, verwarming en ventilatie.⁸ Deze gemakken werden ook toegepast door Margaret Kropholler in Huis 1913.

Op de tentoonstelling kon men door het huis een route lopen die aantoonde hoe functioneel de kamers op elkaar aansloten. Men kwam binnen in een ruim opgezette hal waar plek was voor het stallen van fietsen en een kindervagen. Aan de linkerzijde bevond zich de keuken, waaraan een buitendeur grensde. Hierdoor kon de vuilnis op een snelle manier worden buitengezet. Na de keuken volgde de eetkamer. Deze kon ook worden ingericht als speelhoek doordat de centrale verwarming hoger op het muurvlak waren aangebracht zodat kinderen zich niet zouden branden. Vervolgens ging de route naar de werkkamer, waar voor zowel de man als de vrouw des huizes een schrijfbureau stond. Door de functionaliteit van de plattegrond had de vrouw meer tijd voor andere activiteiten dan het huishouden. Aan de rechterzijde van de hal bevonden zich twee slaapkamers en een badkamer. De plattegrond van het Huis 1913 was compacter en functioneler dan het Huis 1813. De huizen verschilden qua oppervlakte van elkaar, maar hadden wel dezelfde verrekken en behoeften.

Huisvesting na de tentoonstelling.

Het doel van Huis 1913 was niet alleen om de bezoeker een functionele indeling te tonen, maar ook om de vrouwelijke architect te prijzen. Het moest bezoekers aansporen om een vrouwelijke architect in vertrouwen te nemen, aangezien zij meer zou weten over de omgang in en rond het huis. In architectuurtijdschriften uit de periode 1913-1920 is goed te volgen wat men verwachtte van woningbouw. De behoeften veranderden, en zeker na het zien van de modelwoning, wisten vrouwen wat zij in hun huis misten. Veel mannelijke architecten hadden een poging aan de functionele plattegrond

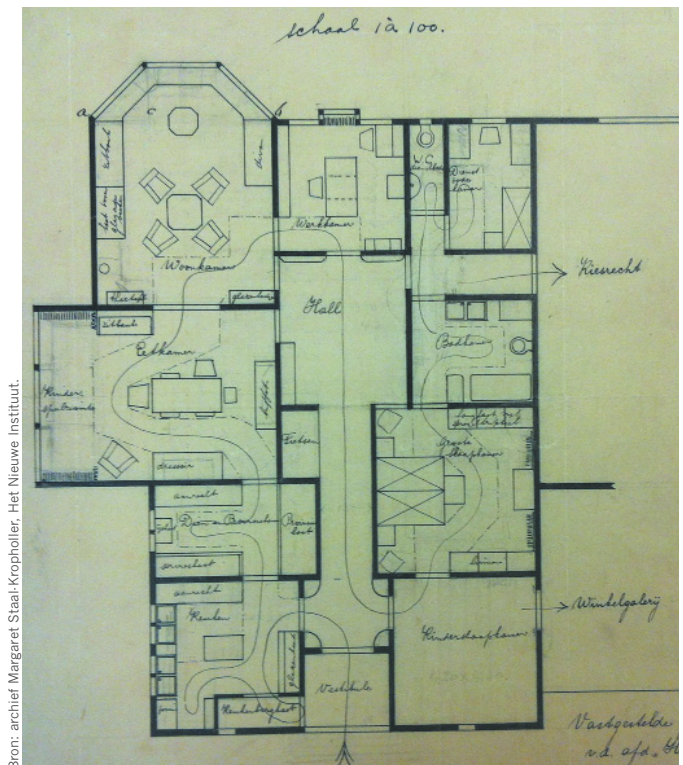
gewaagd, maar snel werd er toch met veel lof gesproken over een vrouwelijke architect. Margaret Kropholler kwam hierdoor veel in de belangstelling. Zo is in *De vrouw en haar huis* uit 1918 te lezen:

"Margaret Kropholler geeft er in al haar huizen, wij zagen 't ook op de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', waar 't Huis 1913 door haar werd ingericht, de voorkeur aan de badkamer zeer groot te maken zodat deze tevens dienst kan doen als kleedkamer; er worden dan tevens vaste wastafels geplaatst. Deze inrichting komt ons zeer hygiënisch voor. Een andere goede vinding is: het aanbrengen van kleine openklappende boven- en zijramen zodat op alle slaapkamers ook 's winters een goede ventilatie is, zonder dat te veel nachtlucht binnestroomt. In de keuken zijn weer tal van kleine vrouwelijke praktische vindingen, bijv. de gootsteen in 't midden van het aanrecht, richelrekken voor de pannen en vliegengaas voor de ventilatie in de schuivende kastdeurtjes."⁹

De vrouwelijke architect

Kropholler was zich zeer bewust van haar positie als vrouw in de architectenwereld. In deze periode was het gebruikelijk dat mannen de wereld van de architectuur domineerden waarin zij de ontwerpen maakten en goedkeurden. De vrouw >>

Om de functionaliteit van Huis 1913 goed aan te kunnen tonen werden bezoekers middels een route door het huis heen geleid.

Het tentoonstellingsterrein van De Vrouw 1813-1913 met links Huis 1913 en rechts Huis 1813.

moest haar bezigheid vinden in het huishouden, niet op het gebied van de architectuur.¹⁰ Zo is te lezen in de Leeuwarder Courant van zes juni 1923:

“Er word mij ‘n bouwmeesteres, een vrouwelijke architect genoemd die, in plaats van heel gezond verstand hoog te houden tegenover de dwaasheden door mannen, hen in alle onzinnigheid tracht te overtreffen. Men zeide mij, dat zij, om haar werk goed te bezichtigen, midden op de straat op haar hoofd gaat staan.”

Mannelijke architecten leken geïntimideerd door de vrouwelijke collega, die veel steun kreeg van vrouwen uit heel Nederland.

Kropholler heeft als vrouwelijke architect het vertrouwen moeten winnen van zowel collega's, opdrachtgevers en bewoners. Dit deed zij onder andere door meer vrouwen enthousiast te maken voor het vakgebied. Zo gaf zij lezingen op voorlichtingsavonden bij scholen, plaatste in informatieboekjes over toekomstberoepen voor meisjes een pleidooi voor het beroep van architect en schreef artikelen in tijdschriften over haar werkzaamheden. Deze promotie was nodig aangezien er relatief weinig vrouwen kozen voor de opleiding bouwkunde. Vanaf 1817 werden tekenscholen voor meisjes opgericht waarbij de meisjes les kregen in ornamentenleer als kennismaking met de bouwkunst.¹¹ In 1842 werd de Polytechnische school in Delft opgericht, deze school staat nu bekend als de Technische Universiteit Delft. In de jaren van oprichting waren er geen vrouwelijke bouwkunde-studenten. Pas toen een Russische studente in 1872 haar studie bouwkunde in Delft wilde voortzetten, werd de vraag of vrouwen de opleiding bouwkunde mochten volgen, voorgelegd aan de regering.¹² In 1873 kreeg zij toestemming en was hiermee de eerste vrouwelijke bouwkunde studente in Nederland. De regel gold alleen voor niet-Nederlandse studentes. Voor Nederlandse vrouwen was het dus niet mogelijk om af te studeren, maar wel konden zij de vakken bijwonen

als toehoorder. Zij woonden colleges bij maar konden geen examens afleggen. In 1904 veranderde de Polytechnische school in een Technische hogeschool. Voortaan mochten vrouwen wel afstuderen in de richting bouwkunde. Het was alleen nog niet doorgedrongen in de maatschappij dat door vrouwen een unieke opleiding gevolgd kon worden. Het percentage vrouwelijke bouwkunde studenten besloeg in de periode 1904 tot 1930 slechts tien procent van het totale aantal studenten, waarbij van de totaal 117 afgestudeerden er slechts elf vrouw waren.¹³

Vrouwen werden bij aanmelding aangemoedigd om meer de kunstzinnige kant op te gaan dan de technische kant. Dit is te lezen in

studiegidsen van de Technische Hogeschool uit 1935, waarin werd gewaarschuwd voor zware fysieke eisen. Ook de aard van de vrouw werd als een hindernis beschouwd. Zo beweerde de directie dat zij te emotioneel waren voor het vak architect.¹⁴ Het beroep was voor vrouwen vaak geen reële optie aangezien zij geen schijn van kans hadden op de arbeidsmarkt. Hierdoor werkten veel vrouwen in samenwerking met hun partner, familie of onder een mannennaam.¹⁵

Via haar broer was Kropholler van jongs af aan betrokken bij de architectenwereld. Opvallend is dat veel van Krophollers opdrachten verkregen zijn via connecties van Staal. J.F. Staal was een veelgevraagde architect en behoorde tot de avant-garde van zijn tijd. Staal zat ook in meerdere goedkeuringscommissies voor opdrachten die Kropholler had uitgevoerd. Staal en Kropholler namen samen ook veel ontwerpen aan. Een voorbeeld hiervan is het Rotterdamse Beursgebouw uit 1936. Gezegd kan worden dat Kropholler als zelfstandige architecte hierdoor wel een streep voorhad.

De nieuwe huisvesting: De stem van de vrouwelijke architect?

Door Krophollers betrokkenheid bij de tentoonstelling ontstond haar interesse op het gebied van vrouwenbelangen, met in het bijzonder de woonsituatie. Tijdens het ontwerpproces van Huis 1913 kon zij nadenken over de indeling van de huizen voor de middenstander. Ze zag het haar taak om speciale aandacht aan de wensen van (huis)vrouwen te besteden. Door contact te leggen met vrouwen via de Nederlandse Huisvrouwenvereniging kon Kropholler de belangen van de huisvrouw vertalen in haar ontwerpen. Het vrouw-zijn, de input van vrouwelijke bewoners en het uitoefenen van het architectenberoep vond zij een ideale basis voor het ontwerpen van de functionele woning. In 1948 schreef zij, naar aanleiding van een discussie over tochtportalen in de keuken, naar een opdrachtgever: “Ik hoop dat u mij niet kwalijk neemt dat ik behalve architect ook huisvrouw zijnde, een enigszins af-

wijkende kijk heb op de voor en nadelen van de woning en niet gaarne meedoe de gebruikelijke nadelen te herhalen.”¹⁶

Omdat de woningnood in de periode na de tentoonstelling hoog was, onderzochten architecten de toepassing van een functionele plattegrond waarbij behoefte was aan goedkope, doch smaakvol ingerichte woningen. Hierdoor kwamen naast de etagewoning ook de portiekwoning, dubbele etagewoningen en hoekwoningen in opkomst.¹⁷ Deze woningen werden voornamelijk ontworpen door mannelijke architecten. Huisvrouwen zouden volgens Kropholler hierdoor onnodige kilometers in het huis afleggen.¹⁸ Om deze reden luisterde Kropholler naar de wensen en bezwaren van de huisvrouw en verwerkte deze feedback in haar ontwerpen.

Vanaf 1918 gaf Kropholler lezingen aan onder andere de Vereniging van Huisvrouwen over de verhoogde bruikbaarheid van de woning door middel van een praktische inrichting. Een voorbeeld hiervan was een doorgesluik tussen keuken en eetkamer en stopcontacten in ieder vertrek. In 1946 verspreidde Kropholler een enquête onder leden van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. De resultaten, gepubliceerd in 1947, toonden aan dat (huis)vrouwen graag uitgebreide kastruimten, een waskamer en grote lichte kamers wensten. De resultaten bekeek Kropholler samen met de directeur-generaal van de Volkshuisvesting Z.Y. van der Meer.¹⁹ Kropholler liet hierover weten dat zij hoopte dat deze samenwerking van overheid, architecten en vrouwen mocht leiden “tot het bouwen van woningen waarin zowel plaats is voor het gezinsleven in zijn geheel, als voor de nodige vrijheid der leden afzonderlijk; waar voldoende bergruimte op de juiste plaatsen aanwezig zal zijn om zonder nodeloos gesloof der huismoeders, de woning een ordelijk aanzien te verschaffen.”²⁰

Om verdere wensen van bewoners te verwerken in haar ontwerpen en zich sterk te maken voor functionele plattegronden, was Kropholler in verschillende verenigingen actief. Zo was zij in de periode 1950-1955 voorzitter van de Wooncommissie van de Nederlandse Huishoudraad. Krophollers stem, en die van velen vrouwen, werd eindelijk gehoord. Dit was voor Margaret Staal-Kropholler niet genoeg, zij zou tot haar dood in 1966 blijven strijden voor haar functionele plattegrond.

Conclusie

Hoe heeft Huis 1913 bijgedragen aan het verdere werk van Margaret Staal-Kropholler? Allereerst heeft de opdracht voor Huis 1913 Kropholler laten nadenken over een functionele plattegrond die beruiste op het veraangename van huishoudelijke taken. Doordat Kropholler zich kon inleven in de combinatie van huisvrouw, moeder en architect probeerde zij een vertegenwoordigster te worden op het gebied van vrouwenbelangen in de woonsituatie. Kropholler heeft met deze opdracht de gelegenheid gekregen om als vrouw kritisch naar de indeling van een huis te kijken en deze met veel oog voor details te vergemakkelijken voor de bewoners. Het waren voornamelijk de details die de (huis)vrouwen misten in hun eigen woning.

Ten tweede was de tentoonstelling een mooie gelegenheid

om het beroep architect kenbaar te maken onder vrouwen. Bezoekers werden op de tentoonstelling aangemoedigd om zich te oriënteren op het gebied van scholing. De tentoonstelling kan bijgedragen hebben aan het feit dat Kropholler zich jaren sterk gemaakt heeft om de opleiding bouwkunde te promoten onder jonge vrouwen. Zo sprak zij op verschillende hogescholen en schreef zij over het beroep architect in beroepskeuzeboekjes.

Ten slotte was het Huis 1913 de eerste zelfstandige opdracht van Kropholler waarmee zij naamsbekendheid heeft opgebouwd. Als er over haar werk geschreven werd, schreef men ook vol lof over Huis 1913. Kropholler luisterde naar een specifieke doelgroep en verwerkte hun wensen in haar opdrachten. Doordat de uitwerkingen hiervan goed werden ontvangen, vertrouwden opdrachtgevers haar. Met de opdracht Huis 1913 werd het werkveld van de vrouwelijke architect verbreed, waarbij men in de vrouwelijke architect geloven. De opdracht gaf de eerste vrouwelijke architect van Nederland, Margaret Staal-Kropholler, bekendheid en zelfvertrouwen waardoor vandaag de dag de stem van Kropholler doorklinkt in onze hedendaagse ontwerpen. ///

Noten:

- ¹ E. van Kessel en M. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect, 1891-1966* (Rotterdam 1991) 9.
- ² In deze architectuurstroming, toegepast tussen 1910 en 19130, werden praktisch ingedeelde gevels opgetrokken uit baksteen en voorzien van natuur- of bakstenen versieringen. De stijl werd voornamelijk toegepast bij (sociale) woningbouwprojecten en scholen. Een bekend voorbeeld hiervan is het wooncomplex ‘Het schip’ in Amsterdam.
- ³ Stadsarchief Amsterdam, Vereniging tentoonstelling De Vrouw, inv. nr. 88, deel 12:80.
- ⁴ Wisman, ‘Feestjaar 1913; *Ons Amsterdam* 1-2013.
- ⁵ Catalogus van de tentoonstelling “De vrouw 1813-1913”, “Meerhuizen”-Amstedijk: mei-oktober 1913 Amsterdam, (Amsterdam 1913) 24.
- ⁶ Catalogus Tentoonstelling, 1913, 234.
- ⁷ Nederlands Architectonisch Instituut (NAI), Margaret Staal-Kropholler. inv. nr. STAX.
- ⁸ Stadsarchief Amsterdam, Vereniging ons huis. inv. nr. 827, deel: 1.1.
- ⁹ De vrouw en haar huis 13: 6 (1918) 204.
- ¹⁰ W. Posthumus, *Van moeder op dochter; De maatschappelijke positie van de Nederlandse vrouw vanaf de Franse tijd*. (Nijmegen 1977) 323.
- ¹¹ A. J. Jungmann, *De ontwikkeling van de meisjes-vakopleiding in Nederland* (Den Haag 1911) 33.
- ¹² M. Van Damme-Van Weele, *Vrouwen in de techniek: 90 jaar Delftse vrouwelijke ingenieurs* (Delft 1995) 21.
- ¹³ M. Van Damme-Van WeeleDamme, ‘Vrouwen in de techniek’, 33. De eerste afgestudeerde vrouwelijke bouwkunde student was G.W.E. Wolffensperger. Zij studeerde af in 1917.
- ¹⁴ E. Van Kessel en I. Middag, *De zij-kant van het bouwen: vrouwelijke architecten en stedenbouwkundigen in Amsterdam*. (Amsterdam 1987) 1.
- ¹⁵ F. De Jong, ‘Standhouden in Delft’, *Gerwina*, 20 (1997) 63.
- ¹⁶ Brief van Staal-Kropholler aan Alozeruhm, directeur Openbare Werken. 1948.
- ¹⁷ De vrouw en haar huis. 13 (1919), 342-345.
- ¹⁸ De vrouw en haar huis 24 (1929) 48.
- ¹⁹ Z.Y. Van der Meer was ook één van de leden van het College van Commissarissen voor de Wederopbouw. Nederlands Architectonisch Instituut (NAI), Margaret Staal-Kropholler. inv. nr. STAX.
- ²⁰ S. Lijmbach, *Vrouwen huizen in Steden: de inbreng van vrouwen in architectuur en stedenbouw*. (Den Haag 1995) 85.

Liza van Kuik (1991) is afgestudeerd als architectuurhistorica. Momenteel doet zij onderzoek naar de totstandkoming van de Laan van Meerdervoort te Den haag.

Contact: lizavankuik@gmail.com

Wezen, weduwen en weduwnaars

De voogdij in het zestiende-eeuwse Antwerpen

In het zestiende-eeuwse Antwerpen kreeg Marie 's Hertoghen samen met haar man Joos Raets twee dochters: Anna en Beatrix. Het huwelijk was geen lang leven beschoren, want haar echtgenoot overleed. De weduwe ging een tweede huwelijk aan, deze keer met Joris Spannenberch. Samen kregen ze vier kinderen; twee jongens en twee meisjes. Ook dit geluk was van korte duur. Marie verweduwde opnieuw al liet ze zich niet ontmoedigen. Driemaal is scheepsrecht, en ze hertrouwde uiteindelijk met Diedrich Liefvelt. Het verhaal van Marie 's Hertoghen roept een aantal juridische vragen op. Wat betekende het overlijden van haar echtgenoot voor haar en de zorg over haar kinderen? Brachten haar opeenvolgende huwelijken drastische gevolgen met zich mee?¹

/ Kaat Cappelle /

Dat Marie een vrouw was, speelde natuurlijk een rol. De zestiende eeuw wordt in de historiografie vaak gekenmerkt door de verzwakking van de rechtspositie van de vrouw. Volgens historica Merry Wiesner-Hanks kwam dit door een heropleving van patriarchale rechtsregels onder invloed van het Romeinse recht. Zestiende-eeuwse juristen maakten namelijk selectief gebruik van Romeinsrechtelijke regels die de ondergeschikte rechtspositie van vrouwen bevestigden. Wiesner-

Hanks illustreerde dit aan de hand van de veranderingen van de rechten van een moeder over haar eigen kinderen. Waar in de middeleeuwen de ouderlijke macht de regel was, kende het vroegmoderne recht als gevolg van de receptie van het Romeinse recht enkel de vaderlijke macht. De vader kreeg de absolute macht over de kinderen. In veel delen van Europa verloor de weduwe het voogdijrecht over de kinderen wanneer ze hertrouwde of kreeg ze slechts de voogdij als ze zwoor niet te hertrouwen.² Onderzoek naar de positie van de vrouw in het zestiende-eeuwse Antwerpen heeft echter aangetoond dat de onderhandelingspositie van de vrouw er groter was dan initieel gedacht.³ Ik wil dan ook nagaan hoe dit zich verhoudt tot de zorg over de kinderen.

Om deze vragen te beantwoorden, maakte ik zowel gebruik van normatieve bronnen als van praktijkvoorbeelden. Voor de eerste helft van de zestiende eeuw is de *Stadsverordening over weeskinderen* (28 maart 1496) en het *Gulden Boeck* (ca. 1510-ca. 1537) voorhanden. Verder is er ook nog het *Antwerps rechtsboek* (ca. 1541-ca. 1545), dat het *Gulden Boeck*, een aantal nieuwe turben, stadsverordeningen en keizerlijke plakaten verwerkt en ook nieuwe interpretaties bevat. Voor de tweede helft van de zestiende eeuw kende Antwerpen ten slotte vier *costumiere redacties* (1548, 1570, 1582 en 1608) of verzamelingen van het stadsrecht. Vervolgens gebruikte ik testamenten, aangevuld met processen die de casus van Marie 's Hertoghen illustreren.⁴ Eerst duid ik de juridische terminologie. Vervolgens komt de werking van de voogdij aan bod.

Gezicht op Antwerpen, in vogelvlucht perspectief, vanuit het westen, anoniem ca. 1525. Rijksmuseum, Amsterdam.

<https://www.rijksmuseum.nl>

Over ouderlijke macht en voogdij

Het vijftiende-eeuwse Antwerpen kende net als de meeste Brabantse gewoonterechten de vaderlijke macht. De vader oefende alleen de macht uit over de kinderen. Hiervan week het zestiende-eeuwse Antwerpse stadsrecht af: de macht over de kinderen kwam aan beide ouders toe. Ouders moesten hun kinderen “*onderhouden tot dat se hen broot, cost ende cleed-eren connen ende weten te winnen*”. Ze moesten dus hun kinderen voeden, kleden en opvoeden. Verder hadden de ouders rechten over de goederen van hun kinderen. Daarnaast mochten ze hun kinderen “*tamelijck castijen*” en zelfs voor een bepaalde periode in huis opsluiten. Het stadsrecht liet zelfs buitenhuis gevangenschap toe, mits de ouders daartoe toestemming kregen van de schout en de wethouders. Het is onduidelijk of deze strenge straffen ook in de praktijk werden toegepast. Ondanks de ouderlijke macht vereiste het Antwerpse stadsrecht niet altijd de toestemming van de moeder voor het huwelijk van de kinderen, de emancipatie en het intreden in de geestelijke staat.⁵ Dat de vader toch niet altijd het laatste woord had, bewijst het volgende voorbeeld. Josijne van Araengevijle besliste namelijk over de verdere toekomst van haar zestienjarige zoon. Ze liet hem intreden als geestelijke bij de predikheren zonder dat haar man daarmee akkoord ging. Hij wou namelijk dat hun zoon zijn ambacht van “*trailliemaker*” zou leren.⁶

Het overlijden van één ouder maakte in het zestiende-eeuwse Antwerpen een einde aan de ouderlijke macht. Zowel halfwezen, waarvan één van de ouders was overleden, als volle wezen, waarvan beide ouders waren overleden, plaatste het stadsbestuur onder de voogdij.⁷ Voogden konden op verschillende wijzen worden aangesteld: automatisch of op grond van het stadsrecht (costumiere voogd), door de lokale autoriteiten (datieve voogd) of door een testament (testamenteaire voogd). Antwerpen kende de eerste vorm van voogdij niet, vandaar dat enkel de tweede en derde vorm aan bod zullen komen. Net als vele andere steden beschikte het zestien-eeuwse Antwerpen over een Weeskamer, een instantie die instond voor verschillende aspecten van de datieve voogdij. De testamentaire voogden vielen niet onder de controle van de Weeskamer, wel onder die van de schepenvank.⁸ Zoals vandaag vertegenwoordigden de voogden het weeskind in het burgerlijke leven en beheerden ze het vermogen van het kind. Een daad van beheer hield ook het beleggen van de beschikbare geldmiddelen in. De stad probeerde zijn graantje mee te pikken door de voogden aan te moedigen om de weesgelden uit te lenen aan de stad. Zo bleven deze geldmiddelen binnen de stad en verloor ze deze niet aan de private kapitaalmarkt. Tot slot oefenden in Antwerpen de voogden ook de ouderlijke macht uit, maar enkel als beide ouders overleden waren.⁹

Antwerpse wezen waren ‘*onbejaerde*’ kinderen, maar deze term kan niet vertaald worden als ‘minderjarige’ kinderen. In de zestiende eeuw hebben de begrippen ‘minderjarigheid’ en ‘meerderjarigheid’ namelijk een andere betekenis dan in ons huidige rechtstelsel. Vandaag is het begrip ‘meerderjarigheid’ verbonden aan een vaste, algemeen geldende leeftijd, die emanciperend is. Vanaf dan zijn kinderen volwassen en handelingsbekwaam. In de laatmiddeleeuwse lokale rechten

De Deugdzame vrouw kroont haar man, Dirck Volckertsz. Coornhert, naar Maarten van Heemskerck, 1555. Rijksmuseum, Amsterdam.

daarentegen waren meisjes ouder dan twaalf jaar en jongens ouder dan veertien jaar meerderjarig. Deze leeftijd betekende de automatische beëindiging van de voogdij, maar bracht geen emancipatie van de ouderlijke of de vaderlijke macht met zich mee. De herontdekking van het Romeins Recht tijdens het einde van de middeleeuwen beïnvloedde de regels omtrent de meerderjarigheid. Geleidelijk aan voerde men de veralgemeende meerderjarigheid in en verbond die aan de automatische emancipatie. De ouderlijke macht eindigde dan wanneer het kind een bepaalde leeftijd bereikte. Stapsgewijs steeg de meerderjarigheidsleeftijd tot vijftwintig jaar, wat in de zestiende en zeventiende eeuw gebruikelijk was.¹⁰

Het bepalen van de meerderjarigheidsleeftijd in het zestiende-eeuwse Antwerpen is bijgevolg niet eenvoudig. In de eerste helft van de zestiende eeuw werd de leeftijdsgrens betwist en varieerde deze van achttien tot vijftwintig jaar. Het is moeilijk te achterhalen of het gaat om de leeftijd die een einde maakte aan de voogdij of om de leeftijd die de ouderlijke macht beëindigde. In 1582 werd de meerderjarigheidsleeftijd uiteindelijk opgetrokken tot vijftwintig jaar. Zodra een kind die leeftijd bereikte, eindigde de ouderlijke macht net als de voogdij automatisch.¹¹ Op deze ‘automatische’ meerderjarigheidsleeftijd bestonden er enkele uitzonderingen. Zo eindigden de ouderlijke macht of de voogdij door in het huwelijk te treden.¹² Voor de vrouw sneed dat zwaard aan twee kanten: door haar huwelijk viel ze onder de voogdij van haar echtgenoot en was ze handelingsonbevoegd. Voor specifieke situaties schreef de wet de vertegenwoordiging van haar man voor. Hij stond haar bij en stelde in haar naam deze rechtshandelingen.

>>

De datieve voogd

Het merendeel van de ouders stierf zonder testament. In dat geval stelde de Weeskamer de datieve voogden aan, nadat nabestaanden van de overledene (de langstlevende echtgenoot, de bezitter van het sterfhuis of de naaste familieleden en vrienden) zich binnen de vijftien dagen na het overlijden (vanaf 1608 na de begrafenis) zich tot deze instelling richtten om het voogdijschap aan te vragen. Vervulden ze deze plicht niet, dan kregen ze een geldboete. Hun verzoek bevatte ook een lijst met de namen van acht ‘manspersonen’ die aan de Weeskamer werden voorgelegd. Niet alle mannen konden als voogd optreden: geestelijken en personen onder de vijfentwintig en boven de zeventig jaar oud kwamen niet in aanmerking.¹³

Vervolgens koos de Weeskamer uit deze acht mannen vier voogden, bij voorkeur dichte familieleden van de ‘onbejaerde’ kinderen. De voogdij bleef dus familiaal, en beide kanten van de familie kwamen aan bod. Van deze acht personen waren er namelijk vier familieleden van vaderskant en vier langs moederszijde. Vier voogden per weeskind was een bijzonder hoog aantal en ook de strenge voorwaarden vormden een hindernis. Was het niet mogelijk om acht personen te vinden, dan liet het stadsrecht toe om minder personen voor te leggen.¹⁴ Onderzoek naar de schepenregisters van het vijftiende-eeuwse Antwerpen bevestigt dat in de praktijk slechts 36 procent van de datieve voogden een bloedverwant was. Het overgrote aandeel van gezinnen had dus geen dichte familieleden in de stad die voor voogdijschap in aanmerking kwamen. Verder kon maar de helft van de gezinnen op vier voogden rekenen. Gezinnen met drie voogden kwamen het meeste voor.¹⁵

De datieve voogdij sloot aldus vrouwen uit; een gevolg van het Romeins recht waar de uitsluiting van vrouwen algemeen aanvaard was. Merkwaaardig genoeg ontzegde de Antwerpse voogdijregeling ook de vader de voogdij over zijn ‘onbejaerde’ kinderen. Het stadsrecht van 1582 weigerde namelijk de voogdij aan de langstlevende ouder. Deze uitsluiting maakte dus geen onderscheid naar geslacht en behandelde weduwen en weduwnaars gelijk. De situatie in Antwerpen is uitzonderlijk, aangezien in andere steden van Brabant de langstlevende echtgenoot meestal als voogd werd aangewezen. Wel was de langstlevende ouder in Antwerpen niet altijd uitgesloten. De Antwerpse bepaling kende namelijk twee uitzonderingen. Ten eerste kon de eerst gestorven ouder de overlevende ouder expliciet als voogd aanduiden per testament. Ten tweede konden de burgemeester en schepenen of de weesmeesters de langstlevende ouder tot de voogdij verplichten.¹⁶

Als eenmaal de voogd aangesteld was, moest de langstlevende ouder een inventaris van alle goederen van het weeskind opmaken en aan de Weeskamer overhandigen. Deze boedelbeschrijving liet toe de goederen van het weeskind exact te kennen en was bijvoorbeeld van belang bij een feitelijke verdeling van de bezittingen van de eerst overleden echtgenoot. Na het indienen van de boedelbeschrijving, was het de taak van de voogden om de goederen van de weeskinderen zo goed mogelijk te beheren. Voor bepaalde rechtshandelingen, zoals de verkoop van ‘juweelen van grotte aensien oft weerde’, hadden de voogden de toestemming van de

Strijd om de broek, Johann Theodor de Bry, naar Gillis van Breen, naar Karel van Mander, 1596. Rijksarchief Amsterdam.

Weeskamer nodig. Jaarlijks (en minstens om de twee jaar) moesten ze de voogdijrekeningen (een balans van hun financieel beleid) aan de Weeskamer voorleggen. Aldus hield de voogdijinstantie de voogden nauwlettend in de gaten en ging na of de bezittingen goed werden beheerd. Naast het toezicht op de weesgoederen, sprak de Weeskamer ook recht in geschillen over de voogdij. De voogden beheerden weliswaar de goederen van de weeskinderen, maar de vader of de moeder bleef de ouderlijke macht (of toch zeker bepaalde bestanddelen ervan) uitoefenen.¹⁷

De testamentaire voogd

De vader of de moeder kon van de regels van de datieve voogdij afwijken per testament. In hun laatste wilsbeschikking duiden zij de voogden aan. In het zestiende-eeuwse Antwerpen mochten zowel mannen als vrouwen een testament maken. Gehuwde vrouwen hadden hiervoor geen toestemming van hun echtgenoot nodig. Echtparen konden opteren om samen een testament op te maken.¹⁸ Het recht om een voogd bij testament aan te duiden, staat in verband met de bekwaamheid om bij testament goederen te vermaken. Het was dus voorbehouden aan zowel mannen als vrouwen, meer bepaald de vader of de moeder, alsook de grootvader of grootmoeder.¹⁹ Toch weken sommige hiervan af: zo duiden Lenaert Geerts en Elijsabeth Andries voogden aan voor de kinderen van hun overleden zoon.²⁰

Het Antwerps stadsrecht sloot de langstlevende ouder van de voogdij uit. Iedere vader of moeder kon hiervan afwijken

door de voogdij per testament toe te vertrouwen aan de langstlevende. Per testament konden dus zowel vaders als moeders als voogd worden aangesteld.²¹ Dikwijls duiden echtparen elkaar dan ook aan als de enige voogd van hun kinderen. Zo vertrouwden Merten Prevueneers en Caercken van den Meere elkaar de testamentaire voogdij in hun gezamenlijk testament toe. Het echtpaar beloofde elkaar dat ze de kinderen zouden “*opvoeden ende opbrengken, van eten, drincken, cleederen ende alle andere behoeffelijcheijt houden ende onderhouden tamelick ende eerlijck nae heuren staet soot behoirt*”. De kinderen moesten ook naar school gaan en een “*industrie ende neeringhe*” leren. Verder bepaalden ze dat deze opvoedingsplicht bestond tot de kinderen de leeftijd van twintig jaar bereikten. Op dat moment moest de langstlevende hun deel van de erfenis van de eerst stervende ouder uitreiken, in dit geval vierhonderd karolus gulden.²²

Soms droeg de vader of de moeder de testamentaire voogdij op aan verschillende personen, al was men niet gebonden aan een minimumaantal. Zo wees “*busschietier*” Anthuenis Janssoone van Bruijnswijck de voogdij van de “*onbejaerde*” kinderen toe aan zijn echtgenote. “*Indient heur goet dunckt*” mocht ze meerdere voogden kiezen.²³ Duidde het echtpaar naast de langstlevende ook medevoogden aan, dan kreeg de langstlevende ouder meestal een bepaald voorrecht (“*oppermomboir*” of “*oppermomboiresse*”). Ook als de man alleen een testament maakte, duidde hij vaak zijn echtgenote aan als de “*oppermomboiresse*” van hun kinderen. Dit betekende dat de langstlevende belast was met het toezicht over de voogdij, terwijl de medevoogden het beheer opgedragen kregen.²⁴

Het stadsrecht beperkte geleidelijk aan de autonomie van de testamentaire voogden. Zo moesten testamentaire voogden vanaf 1582 ook een boedelbeschrijving opmaken.²⁵ Indien de testator dit beter achtte, kon hij vermelden dat de voogden de boedelbeschrijving en de voogdijrekeningen binnenskamers mochten houden. Waarschijnlijk probeerden goede families zo te vermijden dat de stedelijke overheid kennis kon nemen van hun goederen bij de afhandeling van het patrimonium van de wezen. Rijke families hielden op die

manier pottenkijkers, de fiscus of anderen die er financieel gewin uit probeerden te halen, buiten.²⁶ Zo bepaalden kruidenier Cornelis van Biecht en Elisabeth Goos dat hun voogden niet “*eenighen inventaris te derven geven, bewijs bescheet rekeninge ofte anderssins te derven doene dan alleenlijck onder hen testamentelijcke momboiren*”.²⁷

Uit de testamenten bleek duidelijk dat het vertrouwen in de Weeskamer niet altijd groot was. Echtparen stipuleerden vaak uitdrukkelijk dat de testamentaire voogden niet onder de bemoeienis van de voogdijinstantie vielen. Zo bepaalden kousenmaker Jan van Bueren en Johanna van den Broecke dat hun “*onbejaerde*” kinderen niet onder de controle van de Weeskamer stonden, noch van hun vrienden en “*maghen*”. Ze duiden elkaar aan als “*testamentelijcke momboir*” van hun kinderen, omdat zij “*malcanderen die bevelen ende betrouwen*”. Ouders die de inmenging van de Weeskamer expliciet uitsloten, stelden meer vertrouwen in elkaar voor een goed beheer van hun bezittingen na hun overlijden. Ze bevrijdden elkaar verantwoording af te leggen over de administratie van het patrimonium.²⁸

Testamenten gaven met andere woorden een emancipatoire rol aan de vrouw bij het toekennen van de voogdij. Het getuigt van heel wat vertrouwen van de echtgenoot in zijn vrouw. Als voogdes van de kinderen had de weduwe-moeder de officiële verantwoordelijkheid in hun juridische en financiële zaken. Naast het beheer over de goederen die de kinderen hadden geërfd van de overleden echtgenoot, droeg ze ook de verantwoordelijkheid over hun opleiding, huwelijk en of verdere beroepskeuze. Deze handelingsvrijheid bracht zowel rechten als plichten mee. Dit kwam duidelijk naar voren in het verhaal van Marie 's Hertoghen. Toen haar tweede echtgenoot overleed, werd zij door zijn testament aangesteld als “*oppermomboiresse*” over hun vier kinderen, samen met twee medevoogden. Volgens deze medevoogden beheerde de weduwe de goederen van de kinderen zonder hun inmenging. Ze haalden duidelijk aan dat ze “*oudt ende wijs genoch was van zonder de momboirs heure kinderen te regieren*”.²⁹ Maar de handelingsvrijheid bracht ook negatieve gevolgen met zich mee. Zo startte een schuldeiser van Joris Spannenberch, Machtelt Pelts, gemachtigd door Philips Vuijstaert, een rechtszaak tegen de weduwe en de medevoogden.³⁰

De meeste steden van de Zuidelijke Nederlanden lieten de uitsluiting van de moeder door het testament van de vader over het algemeen toe. Het omgekeerde, dat de moeder bij testament de vader kon beroven van de voogdij, aanvaardden de meeste costumiere redacties niet. Hierop week het stadsrecht van Antwerpen af. Zowel de vader als de moeder konden er hun partner weren van de voogdij door een testament, al kwam dit in de praktijk weinig voor.³¹ Een praktijkvoorbeeld waar de moeder de vader uitsloot van het voogdijrecht kan gevonden worden in het testament van Barbara van Loenhout. Deze echtgenote duidde Willem van Trieve en Laureys de Bock aan als testamentaire voogden over haar vijf “*onbejaerde*” dochters, hoewel haar man en dus de vader van de kinderen nog leefde. De zieke moeder besliste wel dat haar dochters in het huwelijk moesten treden “*bij raede ende advijse*” van haar echtgenoot en de voogden.³² De uitsluiting van de moeder door de vader kwam uiteraard ook voor. Zo >>

Het kantoor van de notaris, Jan Woutersz. Stap, ca. 1629. Rijksmuseum, Amsterdam.

sloot Joos Raets per testament zijn echtgenote Marie 's Hertoghen uit voor de voogdij over hun 'onbejaerde' dochters Anna en Beatrix. Hij duidde vier andere voogden aan. Dit betekende echter niet dat deze voogden eender wat konden doen met de goederen van de 'onbejaerde' kinderen. De weduwe-moeder vocht in 1580 de 'quade administratie' van de voogden aan. Om in rechte te kunnen optreden, kreeg ze toestemming van haar nieuwe echtgenoot, Joris Spannenberch. Ze haalde aan dat de voogden verzuimden aan de plicht om de jaarlijkse "rekening ende bewijs" op te maken en mee te delen. De hertrouwe weduwe startte dan ook de rechtszaak "naer den heijsch van der moederlijcke affectie die zij vuter naturen totte voirseide heure kinderen is dragende schuldich is goet ende scherp toezicht te nemen dat heuren kinderen wel ende getrouwelijck worden geadministreert". Als argument in haar rekwest haalde ze aan dat ook zij geschaad werd door het slechte beheer van de voogden, omdat zij de weesgoederen zou erven indien ze haar kinderen zou overleven.³³

Net als Marie 's Hertoghen hertrouwden sommige weduwen en weduwnaars. De vraag stelt zich dan of hertrouwen een invloed had op de aanstelling van de voogdij. Tot 1582 verloor de weduwe de voogdij niet als ze hertrouwe. Vanaf 1582 veranderde dit en bepaalde het stadsrecht dan toch dat de weduwe geen voogd meer was als ze opnieuw in het huwelijk trad of 'oneerlijck levende'. Deze uitsluiting gold enkel voor de hertrouwe weduwe-moeder. Het stadsrecht maakte dus een onderscheid tussen de weduwnaar en de weduwe in het geval van een tweede (of een derde) huwelijk. Het stadsrecht van 1608 verzachtte dit verschil: een hertrouwe weduwnaar verloor weliswaar de voogdij niet, maar moest wel een medevoogd aanduiden.³⁴ Het doel van een verval van de voogdij was meestal de bescherming van de brede familie van de overleden man, om diens goederen tegen de inmenging van de nieuwe echtgenoot van de weduwe te beschermen. Door te hertrouwen, werd de weduwe zoals alle getrouwe vrouwen namelijk opnieuw handelingsonbevoegd. Dit hield in dat ze voor bepaalde rechtshandelingen, ook indien die haar eerste huwelijk betroffen, de toestemming van haar nieuwe echtgenoot moest hebben. De rechtspositie van de hertrouwe weduwnaar veranderde daarentegen niet of niet in die mate als die van de vrouw, vandaar dat deze regel enkel werd ingevoerd ten aanzien van de vrouw. In sommige testaments weken echtparen van deze regels af. Zo maakten lakenkoper Franchois van Santvliet en Catlijne Schots elkaar "oppermomboir oft oppermombouresse 't ware hij oft sij bleven in weduwelicken state oft tot eenigen anderen houwelijck geraecte te comen".³⁵ "Lijwatier ende corde-wagencrijdere" Nicolaes Nuijts en Anthonia Reijns daarentegen bepaalden dat de langstlevende echtgenoot de voogdij verloor bij het hertrouwen.³⁶ Bij deze twee afwijkingen op het stadsrecht valt duidelijk op dat de echtparen spraken over de 'langstlevende' en dus geen onderscheid maakten tussen man en vrouw. Doordat de hertrouwe weduwe de voogdij verloor, stelden de burgemeester en schepenen of de Weeskamer een andere voogd aan. Weliswaar sloten ze de moeder uit van de voogdij, maar de moeder zorgde nog wel voor de kinderen. Hoewel ze de goederen van haar kinderen niet meer beheerde, beschikte ze nog over een relatief grote handelings-

Echtpaar met de Dood, Monogrammist AC (16de eeuw), naar Tobias Stimmer, 1562. Rijksmuseum, Amsterdam.

vrijheid wat de kinderen betrof.³⁷ Na haar huwelijk met Joris Spannenberch, herhuwde Marie 's Hertoghen met Diedrich Liefvelt. Ik veronderstel dat ze daardoor de testamentaire voogdij verloor over haar 'onbejaerde' kinderen, al is dit uit de processen niet af te leiden.

Wat ik wel weet, is dat de moeder in 1587 een rechtszaak startte tegen de medevoogden over het beheer van de goederen van de kinderen die ze met Joris kreeg. Ze vroeg voor de terugbetaling van bepaalde uitgaven die ze "als eene sorchfuldige moeder" had gedaan "voer cost ende cleederen". Jacques Andries, de testamentaire voogd, vond deze bedragen te hoog, omdat de kinderen nog jong waren (respectievelijk vijf, zes, zeven en acht jaar). Hij vond de "excessive verteringhe van coste ende onderhoudinghe" een groot nadeel voor de weeskinderen. De voogd zag Marie als een gevaar voor haar kinderen en de familie van haar gestorven echtgenoot. Het gevaar bestond er namelijk in dat Marie de geldsommen zou gebruiken voor haar nieuwe echtgenoot en familie en op deze manier de financiële belangen van haar kinderen zou verwaarlozen. Toch won Marie het pleit en de rechter kende haar een ruimere toelage toe voor het onderhoud van haar kinderen.³⁸

Besluit

Deze korte bijdrage hertekent de dynamiek tussen man en vrouw in de vroegmoderne tijd en geeft aan dat de bestaande opvattingen aan herziening toe zijn. In plaats van eenduidige mannelijke dominantie binnen het huwelijk, wijzen de testaments eerder op een samenwerkingsverband tussen man en

Echtpaar met de Dood, Monogrammist AC (16de eeuw), naar Tobias Stimmer, 1562. Rijksmuseum, Amsterdam.

vrouw. Het stadsbestuur faciliteerde dit in het stadsrecht waarin weduwen en weduwnaars bij de aanstelling van de voogdij relatief gelijk werden behandeld. De weduwe-moeder had evenveel kans om voogd te worden van haar ‘onbejaerde’ kinderen als haar echtgenoot. De relatief grote handelingsvrijheid die de (hertrouwe) weduwe uitoefende in de voogdij, leidt dan ook tot verdere vragen naar de bewegingsruimte van de vrouw in het zestiende-eeuwse Antwerpen. ///

Noten:

- Dit artikel kwam tot stand in het kader van een FWO-onderzoeksproject. Ik dank Sebastiaan Vandenbogaerde (UGent), de anonieme referent en de *Historica*-redactie voor hun suggesties.
- M.E. Wiesner-Hanks, *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge 2008) 42-49.
- L. Van Aert, 'Tussen norm en praktijk: een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2 (2005) 22-42; L. Van Aert, 'The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century', in: *The history of the family*, 12 (2007), 282-295; K. Cappelle, 'In de macht, plicht en momboorie van heuren man'. De rechtspositie van de getrouwde vrouw in Antwerpen en Leuven (16de eeuw)', *Pro Memorie*, 18 (2015), 48-68.
- D. De Ruysscher, 'De ontwikkeling van het Antwerpse privaatrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw: uitgave van het Gulden Boeck (ca. 1510-ca. 1537), (ontwerpen van) ordonnanties (1496-ca. 1546), een rechtsboek (ca. 1541-ca. 1545) en proeven van hoofdstukken van de Costuymen van 1548', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 54 (2013), 65-324. Ik verwijs naar de drie uitgegeven teksten uit dit artikel, respectievelijk verkort tot: 'Stadsverordening over weeskinderen', 183-195; 'Gulden Boeck', 112-183; 'Antwerps rechtsboek', 241-301; G. De Longé (ed.), *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers. Coutumes de la ville d'Anvers* (Brussel, 1870-1878), hierna verkort 'Costuymen 1548' (in dl. 1), 'Costuymen 1570' (in dl. 2), 'Costuymen 1582' (in dl. 2) en 'Costuymen 1608' (in dln. 3 en 4). Ik onderzoek de testamenten uit volgend notariaatsarchief: Stadsarchief Antwerpen (hierna: SAA), *Notariaat*, nrs. 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 2070, 2071, 2072, 3132, 3133, 3637, 3638, 3639, 3640, 3641, 3642, 3643. De processen vond ik via L. Van Aert, 'Tussen norm', 33-34.
- Costuymen 1582, tit. 16, art. 8 (p. 70), tit. 36, art. 4 en 18 (pp. 208-212); P. Godding,

- Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 13e au 18e siècle* (Brussel 1987) 124 (nr. 151); J. Gillissen, 'Ouderlijke macht in het oud-Belgische recht', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29 (1961), 500-503.
- SAA, *Notariaat*, nr. 2076, f. 15r-15v (9 februari 1555). Ik dank Jean Bastiaensen voor deze referentie.
 - P. Godding, *Le droit privé*, 127 (nr. 160).
 - Stadsverordening over weeskinderen, art. 10 (p. 189); Costuymen 1548, tit. 10, art. 5 (p. 296); Costuymen 1582, tit. 43, art. 5 (p. 298); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 5 (p. 218).
 - J. van Houtte, *De voogdij over de minderjarigen in het oud-Belgisch recht* (Gent 1930) 66.
 - D. De Ruysscher, *Westers recht in ontwikkeling: privaet- en publiekrecht van Rome tot vandaag* (Kluwer 2011), 224-225 (nrs. 369-370).
 - Vergelijk bijvoorbeeld het Antwerps rechtsboek, tit. 5, art. 9 (p. 257); Costuymen 1548, tit. 10, art. 31 (p. 304) met Costuymen 1582, tit. 43, art. 66-67 (p. 320); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 1 (pp. 216-218). Hierop kon de leeftijd van mannen afwijken naargelang het soort rechtshandeling.
 - Costuymen 1548, tit. 10, art. 9 (p. 298); Costuymen 1570, tit. 33 (p. 268); Costuymen 1582, tit. 43, art. 94 (pp. 330-332); Costuymen 1608, II, tit. 5 art. 170 (p. 282).
 - Stadsverordening over weeskinderen, art. 1-3 (pp. 186-187); Costuymen 1582, tit. 43, art. 16-20 (pp. 300-302); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 36 (p. 230), 45-47 (p. 234). In het Gulden Boeck is het geen verplichting, zie Gulden Boeck, tit. 15, art. 2 (pp. 294-295).
 - Stadsverordening over weeskinderen, art. 4 (p. 187); Costuymen 1582, tit. 43, art. 16-20 (pp. 300-302); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 36 (p. 230), 45-47 (p. 234).
 - I. Baatsen, 'Het voogdijerschap over minderjarige wezen als venster op de sociale en familiale structuren in het laatmiddeleeuwse Antwerpen', in: I. Baatsen, T. Bisschops, J. De Groot en P. Stabel (red.), *De stad als sociale ruimte. Antwerpen aan de vooravond van de Gouden Eeuw* (te verschijnen).
 - Costuymen 1582, tit. 43, art. 14 (p. 300); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 31 (pp. 228-230). Voorgaande costumiere redacties en ordonnanties vermelden deze bepaling niet. Zie ook P. Godding, *Le droit privé*, 128-129 (nrs. 161-164); J. van Houtte, *De voogdij*, 32-33.
 - Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 128 (p. 266); P. Godding, *Le droit privé*, 132-137 (nrs. 169-185); J. van Houtte, *De voogdij*, 22.
 - Costuymen 1548, tit. 6, art. 3 (p. 194); Costuymen 1570, tit. 33 (p. 650); Costuymen 1582, tit. 41, art. 25 (p. 242) en Costuymen 1608, II, tit. 1, art. 95 (p. 116). Zie ook J. van Houtte, *De voogdij*, 26-27.
 - Costuymen 1548, tit. 10, art. 3 (p. 296); Costuymen 1582, tit. 43, art. 15 (p. 300); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 33 (p. 230).
 - SAA, *Notariaat*, nr. 3641, f. 28r-28v (12 maart 1582).
 - Costuymen 1582, tit. 43, art. 14 (p. 300); Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 1 (p. 228). Voorgaande ordonnanties en costumiere redacties vermelden deze bepaling niet.
 - SAA, *Notariaat*, nr. 2071, f. 176r-177r (8 september 1540).
 - SAA, *Notariaat*, nr. 3642, f. 17r-17v (18 april 1584).
 - Bijvoorbeeld: SAA, *Notariaat*, nr. 3641, f. 20r-21v (20 juli 1583). Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 185 (p. 288).
 - Costuymen 1582, tit. 43, art. 35 (p. 208); zie ook P. Godding, *Le droit privé*, 129 (nr. 164).
 - M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven 1995) 144.
 - SAA, *Notariaat*, nr. 2071, f. 45r-48v (24 februari 1542).
 - SAA, *Notariaat*, nr. 2071, f. 27r-28v (3 februari 1542). Vergelijk Costuymen 1548, tit. 10 (pp. 294-304) met Costuymen 1582, tit. 46, art. 16 (p. 344). Zie ook A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 102.
 - SAA, *Processen*, nr. 7#11509 (1587).
 - SAA, *Processen*, nr. 7#13216 (1584).
 - P. Godding, *Le droit privé*, 129 (nr. 164); J. van Houtte, *De voogdij*, 20.
 - SAA, *Notariaat*, nr. 2072, f. 206v-208r (19 november 1545).
 - SAA, *Processen*, nr. 7#12104 (1580).
 - Costuymen 1582, tit. 43, art. 63 (p. 318); bevestigd door Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 58 (p. 238); zie ook P. Godding, *Le droit privé*, 129 (nr. 163). Vergelijk met Costuymen 1608, II, tit. 5, art. 60 (p. 240).
 - SAA, *Notariaat*, nr. 3638, f. 54r-55r (19 oktober 1576).
 - SAA, *Notariaat*, nr. 2070, f. 305v-306v (5 april 1538).
 - P. Godding, *Le droit privé*, p. 124 (nr. 152), p. 129 (nr. 163); J. van Houtte, *De voogdij*, 20 en 25.
 - SAA, *Processen*, nr. 7#11509 (1587).

Kaat Cappelle (1989) vervult een doctoraatsmandaat aan de Faculteit Recht en Criminologie van de Vrije Universiteit Brussel.

Contact: Kaat.Cappelle@vub.be

Jaarrede 2018

Zeven jaar geleden, tijdens het begin van mijn voorzitterschap, heerste een zekere bezorgdheid over de toekomst van gendergeschiedenis. Op afzienbare termijn zouden universitaire medewerkers vrouwen- en gendergeschiedenis van het eerste uur met pensioen gaan. Het leek er ook op dat nieuwe generaties studenten en promovendi minder interesse toonden voor gendervraagstukken. Bovendien werd niet alle gepubliceerde literatuur goed benut. Om die al vergaarde kennis beter toegankelijk te maken voor nieuwe generaties organiseerde de VVG in 2012, bij Atria, een *diner pensant*. Deskundigen uit Nederland en België dachten na over nieuwe projecten zoals een nieuw handboek, een opvolger van het standaardwerk *Van moeder op dochter* uit 1948 of nieuwe digitale publicaties.

Inmiddels zijn we een paar jaar verder. Een nieuw overzichtswerk is niet verschenen, maar wel zijn andere plannen gerealiseerd. De VVG heeft, samen met het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, een grote wetenschappelijke conferentie georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. De conferentie *De Vrouw 1813-1913-2013* trok meer dan honderd bezoekers. De congresbijdragen zijn gebundeld in een aflevering van de *BMGN Low Countries Historical Review* en digitaal beschikbaar. (<https://www.bmgn-lchr.nl/articles/abstract/10.18352/bmgn-lchr.10038/>) In 2016 en 2017 volgden twee, door Lonneke Geerlings georganiseerde, succesvolle black gender history dagen naar aanleiding van het themanummer 'Black Gender' van *Historica*.

Ook het programma van vandaag geeft aanleiding tot een zeker optimisme. De landelijke Gendergeschiedenisdag 2018 bestaat uit enkele kortere presentaties rond een eeuw kiesrecht evenals de uitreiking van de Johanna Naberprijs. Verder experimenteren we met een nieuwe presentatievorm: korte pitches over een project. Het trof ons hoe gemakkelijk we actuele, interessante gendergeschiedenis activiteiten konden vinden. Van het educatieve F-site project, ondersteund door de Jonge Historici, tot de 1001-vrouwenbiografieën onder leiding van Els Kloek. De VVG is een van de eerste die haar nieuwe publicatie over vrouwen in de twintigste eeuw adopteerde. Inmiddels is al weer de 37ste aflevering van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* verschenen.

Als bestuur zijn we blij met dit nieuwe elan. Maar ik wil ook wijzen op het belang van de VVG, die in tijden waarin gendergeschiedenis wat minder in de belangstelling stond, continue aandacht hiervoor is blijven genereren. Dit is mede mogelijk gemaakt dankzij onze trouwe leden.

Traditiegetrouw hoort in de jaarrede een korte terugblik op het afgelopen jaar. Graag bedank ik Greetje Bijl, Lonneke Geerlings en de redactie van *Historica* voor hun enorme inzet. Dit jaar was Susan Legêne gastredacteur van een themanummer over burgerschap. Dankzij de secretaris, Ellen Boonstra, krijgen leden geregeld een digitale nieuwsbrief. Nieuws is ook op facebook te lezen. De secreta-

ris heeft ook de coördinatie van de statutenwijziging op zich genomen. Els Flour is onze onvolprezen penningmeester én degene die de website bijhoudt. Atria, in het bijzonder Frederike de la Bije en Evelien Rijsbosch, bedank ik voor de samenwerking rond de uitreiking van de Johanna Naberprijs. De prijs ging dit jaar naar Kim Bootsma. Hier noem ik ook de betrokken juryleden Mieke Aerts en Gita Deneckere.

Vorig jaar kreeg het bestuur de opdracht van de ledenvergadering meer aandacht te schenken aan publiciteit en ledenwerving. Dat hebben we in onze oren geknoopt. Het resultaat is een voorzichtige toename van het ledenbestand. Het afgelopen jaar kwamen er achttien nieuwe leden bij, waaronder vier instellingen. In totaal zijn er 178 individuele leden en 29 instellingen VVG-lid.

We hebben een begin gemaakt met de digitalisering van *Historica*. Dankzij de grote inzet van Greetje Bijl is jaargang 2013 nu digitaal beschikbaar op de website, binnenkort volgen meer jaargangen. Subsidie van de Wilhelmina Drucker Fundatie stelde ons in staat nieuwe dossiers over diverse thema's voor de website te maken. Lonneke Geerlings coördineert deze werkzaamheden. Deze dossiers worden veelvuldig geraadpleegd door middelbare scholieren. Het werk aan de website zal het komende jaar nog doorgaan.

Tenslotte wil ik Evelien Rijsbosch in het zonnetje zetten. Evelien heeft een lange staat van dienst bij de VVG en is een belangrijke drijvende kracht op de achtergrond. Als medewerker bij Atria fungeerde zij als de 'trait-d'union' tussen Atria en de VVG. Ze heeft zich zeer ingezet voor de organisatie van de Johanna Naberprijs, het wikimediaproject en de Gendergeschiedenisdag. Graag spreek ik namens het bestuur mijn grote dank uit voor haar inzet!

*Margit van der Steen, voorzitter VVG
Amsterdam, 13 april 2018*

Erratum

- In *Historica* 2018 nummer 1 staat op pagina 14 een verkeerd percentage. Het moet zijn: "Bij de Rotterdamse Bachelor Geschiedenis is bijna zeventig procent van de studenten man."
 - Op pagina 30 zijn de verwijzingen in de tekst naar de foto's niet correct. Het moet zijn:
"De oudste is de couveuse met registratienummer 1998 (**foto 2**)."
"De daarop volgende couveuse (op **foto 3**; de kruiken liggen achter de klep met de acht luchtgaatjes) is er een van hout uit circa 1905."
"Nummer 3 (**foto 4**) is een 'couveuse ten plattelande' van omstreeks 1935."
"De vierde en laatste couveuse (**foto 5**) komt uit de tijd van de high-tech intensive care afdelingen [...]."
-

Biografie van Trien de Haan, een revolutionair-socialistische feministe uit West-Friesland

“Kom vrouwen, aangepakt!”

De West-Friese huisvrouw Trien de Haan-Zwagerman (1891-1986) kreeg halverwege de dertig de geest: ze ging zich volledig inzetten voor de revolutionair socialistische beweging. Haar man en twee dochters kwamen voortaan op de tweede plaats. Op de achterflap wordt ze aangekondigd als de “vertrouweling van de vermaarde linkssocialist Henk Sneevliet”, maar in deze interessante biografie blijkt dat haar rol nog veel groter is geweest. Biograaf Bart Lankester omschrijft haar zelfs als “de ideologische vertolkster van vrouwenvraagstukken” binnen de revolutionair socialistische beweging. Ook de Centrale Inlichtingendienst dacht er overigens zo over – zij bestempelden haar als een “zeer actief” activiste. Dat predicaat was slechts 27 anderen toebedeeld, waaronder één andere vrouw – de socialistische grootheid Henriette Roland Holst. Dat laat meteen zien hoe bijzonder haar rol was en hoe de geschiedschrijving over dit tijdperk nog altijd door mannen wordt gedomineerd.

Trien de Haan in Amsterdam, 1930.

/ Lonneke Geerlings /

De auteur – zelf een (stief)achterneef van de hoofdpersoon – is opgeleid als mediëvist. Dit project was dan ook wat ongepland. “Wat begon als een aanzet voor een leuk familieboekje, mondde uit in een serieus biografieproject”, schreef Lankester twee jaar geleden nog in het *Tijdschrift voor Biografie*, en “opeens was ik een biograaf”.¹ Dat artikel bevat belangrijke informatie over zijn bronnenmateriaal en theoretische overwegingen. Het is zonde dat dit niet als inleiding is gebruikt. Nu begint het boek wat traditioneel – en eerlijk gezegd wat plompverloren – bij de geboortedag van De Haan. “Ik heb Trien nog goed gekend”, schrijft hij in het nawoord, beetje als mosterd na de maaltijd, waarbij “herinneringen en anekdotes van familie en naaste vrienden een belangrijke bouwsteen voor Triens levensverhaal” vormden (263). Zijn persoonlijke betrokkenheid is volledig afwezig in de tekst. En dat terwijl hij kortgeleden tegen een journalist zei: “Ik ben hartstikke trots op Trien”.² Deze publieksbiografie had naar een hoger niveau getild kunnen worden³ door een degelijke inleiding en door een betere eindredactie van de eindnoten (daar staat vaak teveel en onnodige informatie die soms zelf wat tegenstrijdig is met de tekst zelf).

Desondanks weet de auteur – mogelijk doordat Mineke Bosch heeft meegelezen (264) – met oog voor detail de gengerde ervaring van zijn hoofdpersoon te beschrijven. Zo ‘bekeerde’ De Haan zich tot de revolutionaire beweging om-

dat ze zich hier intellectueel kon ontwikkelen en meer kon zijn dan “alleen een goede moeder en huisvrouw” (41). Een ontmoeting met Henk Sneevliet vormde een keerpunt. Net als veel andere socialistische mannen predikte Sneevliet de gelijkstelling van de vrouw, maar hij handelde er in de praktijk ook daadwerkelijk naar. Hij erkende het talent van De Haan als openbaar spreekster die “de taal van de arbeidersvrouw” sprak (92). Maar er waren grenzen. Vrouwen waren vooral belangrijk voor het aanklaarten van ‘vrouwenonderwerpen’, zoals het jeugdwerk en het leiden van kinderkampen. Tot twee keer aan toe wordt De Haan op een onverkiesbare plaats gezet voor de Revolutionair-Socialistische Partij (RSP).

Zowel binnen de RSP als de latere OSP (Onafhankelijk Socialistische Partij), en de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) – door intimi ‘de Beweging’ genoemd – vormden vrouwen een “uiterst kleine minderheid” (129). Daardoor dreigde De Haan als een *token woman* te worden ingezet, oftewel een ‘excustruus’. In de praktijk leverde dat een gedwongen rivaliteit op met zeldzame ‘andere’ vrouwen, zoals de Rotterdamse socialistische bestuurder Stien de Zeeuw (1907-1995). In vergelijking met haar profileerde De Haan zich veel meer als feministe en hield zich ook daadwerkelijk bezig met ‘vrouwenonderwerpen’, zoals de NAS Vrouwenbond en haar inlichtingenbureau van de Nieuw-Malthusiaanse Bond.

Lankester beschrijft de revolutionair-socialisten in de jaren dertig als een “hechte club die ook door haar beperkte om-

Bron: <http://everyfacehasaname.com/trien-de-haan-zwagerman/>

Trien en haar man, Bart de Haan.

vang veel weg had van een familie” (127). De partij, de vakbond, de vrouwenbeweging – samen vormde het een tweede familie voor veel betrokkenen. Dat was ook duidelijk gegenderd: “mannen waren verbonden aan de vakbond, de vrouwen aan de Vrouwenbond.” (127) De Haans rol bij de staking in de Wieringermeer in 1936 laat zien dat zij echter ook mannen kon mobiliseren.

Voor De Haan werd ‘de Beweging’ een belangrijke uitlaatklep voor de spanningen binnen haar huwelijk, die mede ontstonden door verschillende politieke ideeën. De zin op de achterflap, dat De Haan “haar gezin op de tweede plaats” zette, klinkt helaas duidelijk als een waardeoordeel. Gelukkig is de auteur in het boek zelf een stuk genuanceerder. Al hadden haar kinderen het zeker niet makkelijk dat hun ouders zo vaak de hort op waren. Het activisme van beide ouders zorgde ervoor dat ze werden gepest op school. Een dochter vermoedt dat het zelfs de reden was waarom ze bij het voorlezen nooit een beurt kreeg als ze haar vader opstak (164).

De lokale geschiedenis van West-Friesland is door de tekst heen verweven, zoals wanneer de oorlog uitbreekt. In Andijk woonden “gereformeerden en vrije socialisten broederlijk naast elkaar” en werd procentueel het grootste aantal onderduikers van Nederland geherbergd (190). De Haan wordt actief in het ondergrondse verzet dat een logisch vervolg is op haar activisme. Ook tijdens de oorlog koos ze stevast voor “thema’s dicht aan huis”, zoals armoede en arbeidersvrouwen. Bij haar thuis werden besprekingen gehouden over illegale activiteiten, ze verspreide illegale bladen zoals *Spartacus* en *De Vonk*, maar ze regelde ook passen om mensen naar het buitenland te helpen vluchten (194). Regelmatig werden velen uit uiterst linkse hoek opgepakt, maar De Haan niet. “Was het omdat ze een vrouw was?” vraagt de auteur zich af (183), maar laat dit in het midden. Als vrouw, zeker van middelbare leeftijd, was het echter waarschijnlijker dat zij zich redelijk vrij kon bewegen vergeleken met mannelijke verzetslieden, zeker in het laatste stadium van de oorlog.⁴ De Haan was een tussenpersoon tussen de verzetsgroepen Marx-

Lenin-Luxemburg Front (MLL-Front) en De Vonk – dit toont maar eens aan hoe groot de rol van vrouwen in het verzet kon zijn. Daarom is het des te opvallender dat De Haan niet terecht stond nadat zij werd opgepakt door de Gestapo. Acht anderen (allen mannen) moesten wel terecht staan en kregen de doodstraf. Het betoog van Henk Sneevliet voor de rechtbank is opvallend. Hij vroeg coulerie voor zijn eigen vrouw die gevangen zat “en voor de andere vrouwen van onze beweging, die niets anders gedaan hebben dan vrouwen van politieke mannen te zijn.” (198) Dat was mogelijk niet om De Haans rol te bagatelliseren – wat de auteur betoogt – maar vermoedelijk om haar te beschermen.

In de oorlog zat De Haan gevangen in het beruchte Oranjestad hotel in Scheveningen en vrouwenkamp Ravensbrück. Dat vormde wederom een keerpunt in haar leven. Na de bevrijding keerde ze zich af van de revolutionair-socialistische beweging. Dat was deels een bewuste keuze, maar door een posttraumatische stress (het ‘kampsyndroom’) en de gezondheid van haar man werd zij ook hiertoe gedwongen. Een van haar laatste wapenfeiten was haar lidmaatschap van de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) in 1958.

Dan rest er eigenlijk nog één vraag. Waarom is er nooit eerder onderzoek gedaan naar Trien de Haan? “We konden haar niet plaatsen”, zei Dick de Winter, een kenner van de kringen rondom Sneevliet.⁵ Lankester geeft – terecht – aan dat historisch onderzoek naar het (revolutionair-)socialisten in het interbellum doorgaans over mannen gaat en door mannen wordt geschreven. Datzelfde beeld doemt op binnen mijn eigen onderzoek naar Rosey Pool (OSP-lid en eveneens verzetsvrouw).⁶ Daarom is dit zeker een belangrijk boek. Door de toegankelijke schrijfstijl en aantrekkelijke omvang brengt het de arbeidersbeweging en (revolutionair-)socialistische beweging uit het interbellum bij een groter publiek. De biografie werd terecht genoemd als een van de beste biografieën van 2017.⁷ Na biografieën over andere vrouwen binnen de socialistische beweging – waaronder Elisabeth Spanjer en Henriette Roland Holst – is dit boek een waardevolle bijdrage. //

Noten:

- ¹ Bart Lankester, ‘Opeens was ik een biograaf. Op zoek naar het strijdbare leven van Trien de Haan (1891-1986) - socialiste, feministe, nieuw-malthusianiste en verzetsstrijdster’, *Tijdschrift voor biografie* 5:2 (2016), 63-71.
- ² Marijke Laurens, ‘Een ambitieuze arbeidersvrouw’, *Trouw*, 2 december 2017, 27.
- ³ Marita Mathijssen, ‘Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen’, *NRC*, 17 november 2017, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/11/17/dit-is-waar-de-wetenschappelijke-biografie-aan-moet-voldoen-14077998-a1581622> (geraadpleegd 1 februari 2018).
- ⁴ Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties in Nederland, 1940-1945* (Amsterdam 1980).
- ⁵ Lankester, ‘Opeens was ik een biograaf’, 71.
- ⁶ Lonneke Geerlings, ‘Rosey E. Pool (1905-1971). Bildung en emancipatie in de arbeidersbeweging’, *Tijdschrift voor biografie* 6:3 (2017), 4-12.
- ⁷ Eric Palmen, ‘De beste biografieën van 2017’, *Biografieportaal*, 28 december 2017, URL: <https://biografieportaal.nl/reportage/de-beste-biografieen-van-2017>.

Bart Lankester, *Kom vrouwen, aangepakt! De revolutie van socialiste Trien de Haan*. Uitgeverij Prometheus, €24,99.

Lonneke Geerlings is redacteur van *Historica*

Reflecties op een queer kunstgeschiedenis:

Queer British Art

1861-1967

Op haar zelfportret van 1942 kijkt de kunstenaar gekend als Gluck de kijker eigenzinnig aan. Haar scherpe trekken zijn trefzeker neergezet. De vooruitgestoken kin en lichte frons geven een indruk van weerbarstigheid, gelinkt aan de frustraties in haar relatie met de gehuwde Nesta Obermer. De indringende blik en het intrigerende achtergrondverhaal maken van het werk een coverbeeld dat mooi de toon zet voor de inhoud van de catalogus *Queer British Art 1861-1967*, die de gelijknamige tentoonstelling begeleidde in Tate Britain (5 april-1 oktober 2017). De catalogus gaat dieper in op verbanden tussen Britse kunst en *queerness* doorheen een reeks thematische essays en kunstwerknootities, die grofweg chronologisch geordend zijn, gaande van de prerafaëlieten tot Francis Bacon (1909-1992) en David Hockney (1937-).

/ Thijs Dekeukeleire /

Niet toevallig vangt de catalogus aan in de tweede helft van de negentiende eeuw. Die periode bekleedt in halebijgeschiedenis een sleutelpositie door de commotie in West-Europa rond de seksuele aantrekking tussen mannen en (in mindere mate) tussen vrouwen. Die ophef werd aangewakkerd door steeds zichtbaarder wordende subculturen én een discursieve explosie vanuit juridische, medische en psychiatrische kringen. In de Britse kunstwereld kwam dat proces tot een dramatisch hoogtepunt met de gevangenzetting van Oscar Wilde. Intussen werden seksuele categorieën in het leven geroepen die – hortend en stotend – leidden tot de dichotomie hetero/homo die vandaag zo hardnekkig ons begrip van seksualiteit domineert.

In bovenstaande historiografie wordt kunst doorgaans weinig betrokken. Daarom is het interessant om vast te stellen dat halebijgeschiedenis en *queer theory* ook in de kunsthistoriografie stilaan potentie breken. *Queer British Art* hoort in een rij van gelijkaardige exposities. Denk aan *Hide/Seek* in de Smithsonian National Portrait Gallery (Washington, 2010), *Masculin/ Masculin* in Musée d’Orsay (Parijs, 2013) en *The Other’s Gaze* in het Prado (Madrid, 2017). Deze initiatieven maken deel uit van bredere pogingen door musea tot diversificatie, idealiter uitgaand van een dubbele decanonisatie: enerzijds worden mechanismen van canonvorming blootgelegd, anderzijds wordt kunst binnengeloodst van de LGBTQ-gemeenschap, vrouwen, *PoC (People of Color)* en “andere” geografische contexten.

Een decanonisatie van *queerness* in kunst doet vele vragen rijzen. Bepaalde, weerspiegelde en contesteerde kunst maatschappelijke betekenissen rond gender en seksualiteit? Is queer kunst uit de kunstgeschiedenis geweerd? Zijn er kunstwerken waarvan de *queerness* niet afdoend is bestudeerd? Leidt een queer lezing van

de levens van kunstenaars en geportretteerden tot nieuwe (kunst)historiografische inzichten en mogelijkheden? Het korte antwoord op die vragen is uiteraard “jazeker”. Het langere antwoord, daartoe draagt *Queer British Art* overtuigend bij.

Queer theoreticus Eve Kosofsky-Sedgwick stelde dat de gebruikelijke wijze waarop academici de kwestie van geaardheid wegwuiven, op zich relevante vragen reflecteert rond seksuele definitie en historiciteit, maar dat er niet wordt gereflecteerd op die vragen. Met *Queer British Art* gaat Tate die uitdaging met verve aan. Onder de bedachtzame redactie van Clare Barlow –haar inleiding is een *must-read* waarin het opzet helder doch genuanceerd wordt uiteengezet – reflecteert de catalogus op wat een queer kunstgeschiedenis inhoudt. Dé moeilijkheid daarbij is de beschrijving van het romantische en seksuele leven van historische actoren zonder hedendaagse etiketten die toen niet gangbaar waren en/of niet op dezelfde wijze van toepassing. Waar ligt bijvoorbeeld de grens tussen vriendschap en liefde, homo en hetero in de innige relatie tussen kunstenaars Dora Carrington (aangetrokken tot mannen en vrouwen) en auteur Lytton Strachey (aangetrokken tot mannen)? Of tussen appreciatie en verlangen in de halfnaakte *Mower* van beeldhouwer Hamo Thornycroft? Net vanwege haar elasticiteit is queer zo’n dankbaar begrip. Toepasbaar op identiteiten en gezichtspunten die ingaan tegen hetero- en gendernormativiteit, erkent *queerness* expliciet haar instabiliteit: de interactie en intersectie van queer en niet-queer, en mogelijkheden van queer lezingen afhankelijk van context/kennis. Vandaar ook de eigenaardige aard van de tentoonstelling, slingerend tussen kunsthistorisch en historisch-anekdotisch: “*Queer British Art* is as much a human history as it is an art history” (7). De catalogus zit bijgevolg boordevol fascinerende levensverhalen en biografische details. Opgenomen zijn o.a. Wilde’s celdeur en de doos knopen die kunstenaars Denis Wirth-Miller en Richard Chopping verzamelden als memento’s van hun affaires met soldaten.

Omdat een queer kunstgeschiedenis haar belang erkent voor de LGBTQ-gemeenschap vroeger en nu, is de catalogus bovendien openlijk politiek van opzet. De gekozen chronologie reikt van de herroeping van de doodstraf voor sodomie in 1861 tot de Sexual Offences Act van 1967, die seks tussen instemmende mannen decriminaliseerde. Tate ging in voorbereiding van *Queer British Art* de dialoog aan met de LGBTQ-gemeenschap. Als blij daarvan waren in de expositieruimten bespiegelingen van LGBTQ-activisten te lezen. Aan zij die zich vandaag onder de LGBTQ-paraplu scharen, is dergelijk museaal initiatief een krachtig signaal, dat hoop schept voor een blijvend engagement met *queerness*—alsook met de intersecties ervan met andere categorieën van verschil. ///

Clare Barlow (red.). *Queer British Art 1861-1967*. London: Tate Enterprises, 2017.

Thijs Dekeukeleire (UGent en UAntwerpen) werkt aan een proefschrift over het artistieke mannelijk naakt en visies op mannelijke sociabiliteit in fin-de-siècle België. Eerder liep Thijs stage in Mu.ZEE (Oostende) en in Musée d’Orsay (Parijs) en doceerde hij kunstgeschiedenis aan het Gentse KASK.

Contact: Thijs.Dekeukeleire@UGent.be